

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 3, No.63, Autumn 2024

Received: 15/09/2024 Accepted: 21/12/2024

Mapping Al-Medina in the Prophetic Era: A Comparative Analysis of Muslim and European Cartographic Representations

Mehran Esmaili *

Associate professor and faculty member of Shahid Beheshti University, Department of History and Civilization of Muslim Nations, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
me_esmaeili@sbu.ac.ir

Abstract

Medina, one of the most significant Islamic centers and the second holiest city for Muslims, has attracted increasing interest from European powers seeking a deeper understanding of West Asia since the mid-19th century. This interest has led to the creation of a series of maps, including those featured in the *Historical Atlas of Islam* (Leiden) in its 1981 and 2002 editions. Additionally, two notable maps were produced in the late 20th and early 21st centuries: the Günter Kettermann's map and Michael Lecker's map.

Conversely, Muslims have historically shown a profound interest in Medina for both religious and historical reasons. The Islamic intellectual movements of the 20th century have frequently referenced the era of the Prophet and Medina, resulting in a significant output of maps by Muslim researchers.

A comparative analysis of these two sets of maps revealed noteworthy differences. The European maps from the 19th and early 20th centuries depicted the city's condition during that period; however, the inclusion of one of these maps in the Leiden Atlas had inadvertently led to a generalization of this image to the Prophet's era. Moreover, these European maps often reflected inaccuracies when compared to historical data and they appeared to have been produced with preconceived notions regarding the Jewish community in Medina. In contrast, maps created by Muslim researchers had become increasingly accurate and reliable over time, evolving into valuable resources for historical and geographical studies of the period.

Keywords: Medina, Yathrib, Arabia, Map, Atlas, Historical Geography, Prophet Muhammad (PBUH).

Introduction

Al-Medina was the first community where Islamic teachings were actively implemented. Understanding this area is essential for contemporary Muslims seeking models of Islamic living in the modern world.

Given the extensive and complex nature of Medina during the Prophet's era, a geographical approach to studying this region is vital. From the 9th century onward, al-Medina has been described as a walled city, leading to the assumption that it was similarly enclosed and small during the time of the prophet. However, recent research indicates that al-Medina was, in fact, a vast territory capable of accommodating the Aws, Khazraj, and Jewish tribes, suggesting it was significantly larger than a mere walled city.

To visualize al-Medina during this period, several researchers have created historical maps. This paper aimed to identify the available maps, analyze their similarities and differences, examine the evolution of al-Medina's cartographic representation from the 19th century to the present, and pinpoint the most accurate and up-to-date maps. The methodology employed in this research was comparative, aligning the maps with the latest scientific findings.

Materials & Methods

This study employed an analytical-historical approach to examine and compare reconstructed and historical

* Corresponding author

maps of Medina from the 19th, 20th, and 21st centuries. The data sources included maps obtained from encyclopedias, as well as European and Islamic research. The maps were evaluated and compared based on criteria, such as spatial accuracy, detail, credibility, interpretability, and consistency with historical and archaeological sources. Data analysis was conducted qualitatively, employing a comparative review of the various characteristics of the maps to identify which ones most accurately represented the state of Medina during the time of Prophet Muhammad (PBUH).

Research Findings

This study identified over 20 maps, several of which dated back to the 19th and early 20th centuries. Created by explorers, these maps depicted the city of al-Medina as observed during that period. Notable examples included the maps by John Burckhardt (1829), Bernard Moritz (1916), and Eldon Rutter (1929), each illustrating al-Medina as a walled city with a relatively small area. No additional maps of al-Medina were produced by European researchers from Eldon Rutter until the end of the 20th century.

In the following decades, Muslim scholars turned to primary sources and initial findings to reconstruct historical maps of Medina. Among these contributions, Abdul Quddus al-Ansari's map (1934) stood out as particularly significant and was widely referenced in subsequent studies. This map presented al-Medina as an extensive settlement, consistent with knowledge about the tribes residing there in the 7th century. However, the absence of aerial photography limited the map's accuracy in terms of measurements and distances compounded by the lack of precise geological and topographical data.

After al-Ansari, new maps emerged focusing on al-Medina's mid-20th century appearance, highlighting historical and religious points of interest. While these maps contained historical elements, they differed from the reconstructed historical maps that aimed to represent the city at earlier periods. A notable example of this latter category is Yasīn Ahmad al-Khayyārī's map.

One of the most significant advancements in reconstructing the historical map of al-Medina was the comprehensive map created by Muhammad Shawqi Makki in 1984, a professor of geography at King Saud University. Through geological studies and soil layer analysis, Makki successfully defined the precise boundaries of al-Medina's early settlements. This map based on field data served as a valuable resource for subsequent researchers, including Hussein Munes (1990), Ali-Asghar Muntazar al-Qa'im (2005), Mehran Esma'ili (2010 and 2021), and the Medina Studies Center. By augmenting Makki's findings with historical data, these researchers made significant strides toward creating a more accurate representation of al-Medina during the Prophet's era.

Several conceptual maps were produced in the Islamic world that lacked sufficient accuracy in measurements and distances, rendering them unsuitable for rigorous research. Notable designers of these maps included Umar Faruq al-Sayyid Rajab (1979), Shawqi Abu-Khalil (1984), Muhammad Zahir Watar (1986), Saleh Ahmad al-Ali (1990), and Muhammad Ali Saleh al-Qazni (2006).

In the 21st century, two maps were created in European languages: those by Günter Kettermann (2001) and Michael Lecker (circa 2011). Lecker's map, which depicted Medina in the 21st century, specifically highlighted Jewish settlements and was therefore not a historical reconstruction. In contrast, Kettermann's map was a historical reconstruction; however, it lacked precision regarding the residential locations of Jewish tribes in al-Medina.

The Medina Studies Center and Esma'ili (2010, 2021) had produced the most current historical maps of Medina, drawing on the latest research. Esma'ili's map was particularly groundbreaking as it simultaneously depicted Upper Yathrib, Lower Yathrib, and the walled city of Medina, providing a comprehensive overview of the city's geography during this period.

Discussion of Results & Conclusion

A quantitative analysis indicated that the number of European maps related to al-Medina was significantly lower than those produced by Muslim scholars. Only three European maps from the 19th and early 20th centuries depicted al-Medina at the beginning of the 20th century. Additionally, two maps focusing on the history of al-Medina's Jewish community were created in European languages during the 21st century.

In contrast, Muslim scholars had generated a considerably larger collection of historical maps of al-Medina driven by an evolving understanding of early Islamic history. These maps aimed to reconstruct al-Medina's geographic landscape as the birthplace of Islam and were more closely aligned with historical data, progressively addressing the limitations of earlier cartographic efforts. Nonetheless, significant references, such as the Leiden Encyclopedia of Islam (1981, 2002), still primarily depended on Rutter's 1929 map of Medina.

تحلیل تطبیقی نقشه‌های تاریخی مدینه در دوره پیامبر: رویکردی مقایسه‌ای میان نقشه‌های پژوهشگران مسلمان با محققان اروپایی

مهران اسماعیلی* ، استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران
me_esmaeili@sbu.ac.ir

چکیده

مدینه، به منزله یکی از مهم‌ترین مراکز اسلامی و دومین شهر مقدس مسلمانان، به‌ویژه با افزایش علاقه قدرت‌های اروپایی به شناخت دقیق‌تر از مناطق غرب آسیا، از میانه قرن نوزدهم درخور توجه سیاحان اروپایی قرار گرفت و نقشه‌هایی از آن برداشته شد که *اطلس تاریخی اسلام لایدن* در دو ویراست ۱۹۸۱ و ۲۰۰۲، از آنها بهره برده است. اروپائیان در اواخر سده بیستم و اوایل سده بیست‌ویکم دو نقشه دیگر را هم کشیده‌اند؛ نقشه گونتا کترمان و نقشه مایکل لکر. از سوی دیگر، مسلمانان به دلایل دینی و تاریخی، همواره توجه ویژه‌ای به مدینه داشته‌اند. جریان‌های فکری اسلامی سده بیستم نیز بارها به دوره پیامبر (مؤسس) و مدینه‌النبی ارجاع داده‌اند و این امر موجب تولید حجم درخور توجهی از نقشه‌ها توسط پژوهشگران مسلمان شده است. تحلیل تطبیقی این دو دسته نقشه، تفاوت‌های درخور توجهی را آشکار می‌کند. نقشه‌های اروپایی سده نوزدهم و اوایل سده بیستم وضعیت این شهر را در همان مقطع تاریخی نشان می‌دهند. هرچند انتشار یکی از این نقشه‌ها در *اطلس تاریخی دایرةالمعارف لایدن* به صورت غیرمستقیم، زمینه تعمیم این تصویر را به دوره پیامبر فراهم کرده است. ناسازگاری نقشه‌های اروپائیان با داده‌های تاریخی نقص دیگر این نقشه‌ها است. همچنین به نظر می‌رسد که این نقشه‌ها با پیش‌داوری به موقعیت یهودیان در مدینه تهیه شده‌اند. در مقابل، نقشه‌های تهیه‌شده توسط پژوهشگران مسلمان، به مرور زمان و در فرایند ابطال‌ها و اثبات‌ها، دقیق‌تر و معتمدتر شده و به ابزاری ارزشمند برای مطالعات تاریخی و جغرافیایی آن دوره درآمده‌اند.

واژه‌های کلیدی: مدینه، یثرب، نقشه، اطلس، جغرافیای تاریخی، پیامبر اسلام

* نویسنده مسئول

پیشگفتار

فهم رویدادهای تاریخی به دانش‌های متعددی نیاز دارد و صرف بررسی گزارش‌ها، روایات و اخبار، به هیچ‌گونه کفایت نمی‌کند. دانش جغرافیا یکی از دانش‌هایی است که در مکتب آنال نیز به آن توجه فراوانی شده است. شرایط اقلیمی و آب‌وهوایی، میزان ارتفاع از سطح دریا، همواری یا کوهستانی بودن موقعیت، میزان بارش‌های سالانه، فاصله با مراکز تمدنی دنیای کهن و بسیاری از محورهای دیگر مستقیماً به موضوع دانش جغرافیا ارتباط پیدا می‌کند. علاوه بر اینکه بسیاری از حوزه‌های دیگر هر جامعه‌ای از جغرافیای مسکونی آن متأثر است؛ برای نمونه، اقتصاد تا حد زیادی متأثر از جغرافیاست. بسته به شرایط جغرافیایی است که اقتصاد تجارتی، کشاورزی، دامی یا خدماتی شکل می‌گیرد. افزون بر این، فرهنگ نیز به صورت مستقیم با جغرافیا در ارتباط است و فرهنگ معماری، فرهنگ پوشاک، فرهنگ غذایی و امثال آن از جغرافیا متأثر است.

اتفاقی که در سده اخیر افتاده است، حضور فناوری در جوامع بشری است که اجازه می‌دهد میوه‌ها در فصول دیگری تولید شوند، فرهنگ‌های غذایی جوامع متفاوت در جوامع جدیدی گسترش یابند و امثال آن. این امر از اهمیت‌مندی عامل جغرافیا در نگرش‌های انسان‌های دوره جدید می‌کاهد. در مقابل، کار تاریخ‌شناس این است که دنیای کهن و دنیای پیش از حضور صنعت و فناوری را نشان دهد و تفاوتش را با شرایط کنونی به رخ بکشد. یکی از یافته‌های تاریخ‌شناس آن است که نقشه‌ای از جغرافیا ترسیم کند که آن زمانه را همان‌گونه که بوده نشان دهد و این گونه است که نقشه‌های تاریخی ترسیم می‌شوند و برای فهم گذشته اهمیت پیدا می‌کنند.

نقشه‌های بررسی شده در این مقاله را می‌توان از ابعاد گوناگونی دسته‌بندی کرد. نقشه‌های ارائه شده از مدینه، گاهی نقشه‌هایی هستند که وضعیت شهر را در هنگام ترسیم نقشه نشان می‌دهند. به عبارت دیگر، ترسیم‌گر مؤلفه‌های شهر را به همان شکلی که در عصر خودش بوده است ترسیم می‌کند. از میان نقشه‌های مطالعه شده در این مقاله، نقشه‌های بورکهارت، موریتز، راتر، لکر و الخیاری این گونه‌اند که به آنها نقشه‌های شهری می‌گوییم که حاکی از وضعیت شهر در دوره هم عصر ترسیم‌گر یا نویسنده کتاب است.

نقشه‌های شهری درباره موقعیت جاده‌های اصلی و فرعی، ساختمان‌های تجاری، مسکونی، اداری، آموزشی، مذهبی و تاریخی، پارک‌ها، میدان‌ها، اماکن ورزشی، بیمارستان‌ها، پلیس، حمل‌ونقل عمومی و... اطلاعاتی ارائه می‌کنند. این نقشه‌ها برای گردشگران نیز مفید هستند؛ زیرا علاوه بر نشان دادن مسیرها و مناطق اصلی شهر، جاذبه‌های طبیعی و تاریخی شهر را نیز معرفی می‌کند. در برخی نمونه‌ها به این نقشه‌ها که به صورت تخصصی برای گردشگران تهیه می‌شود، نقشه‌های گردشگری نیز گفته می‌شود. در این نقشه‌ها به موقعیت جاذبه‌های تاریخی، فرهنگی و طبیعی، هتل‌ها، رستوران‌ها، حمل‌ونقل عمومی، مراکز درمانی، بانک، پمپ بنزین و... توجه شده است.

در برابر نقشه‌های شهری و گردشگری، دسته دیگری قرار می‌گیرد که به وضعیت کنونی شهر توجهی ندارد و صرفاً وضعیت و عناصر انسانی و طبیعی شهر را در دوره‌های تاریخی نشان می‌دهد؛ بنابراین، نقشه‌ها دیگر کاربردی گردشگرانه نخواهد داشت و بیشتر کاربردی آموزشی-پژوهشی دارد. به این نقشه‌ها نقشه تاریخی شهر می‌گوییم. نقشه‌های انصاری، کترمان، العلی و مؤنس در این دسته قرار می‌گیرند.

علاوه بر دسته‌بندی نقشه‌ها به شهری و تاریخی، باید به دسته‌بندی دیگری اشاره کرد. در تهیه بسیاری از نقشه‌ها از تصاویر هوایی یا ماهواره‌ای استفاده می‌شود. در این نقشه‌ها، ابعاد عناصر طبیعی یا انسانی و همچنین سنجش فاصله‌ها و اندازه‌ها بسیار دقیق انعکاس یافته است؛ درحالی‌که در نقشه‌های دیگری که از این فناوری استفاده نشده‌اند، ترسیم‌گر برای ترسیم نقشه از داده‌های میدانی و ذهنیت خود استفاده کرده است و از همین رو، اندازه‌ها و نسبت‌ها در این نقشه‌ها دقیق نیستند. به این نقشه‌ها، نقشه فرضی (Conceptual Map) گفته می‌شود و برخی نقشه‌های مدینه از همین دسته‌اند که در ادامه خواهد آمد.

افزون بر این، گاه از تعبیر بازسازی نقشه استفاده می‌کنیم. در این موارد مقصود آن است که ساختار جغرافیای انسانی آن منطقه تغییرات فراوانی را به خود دیده است و بر پایه نقشه کنونی شهر نمی‌توان به آن ساختار تاریخی دسترسی پیدا کرد. برای نمونه، امروزه مناطق مرکزی شهر که در گذشته بخش درون باروی شهر بوده است با تغییرات جدی مواجه شده‌اند و نمی‌توان بر پایه نقشه کنونی به وضعیت تاریخی و جزئیات آن دست یافت. در این موارد، ترسیم‌گر نقشه تاریخی را بر پایه منابع و یافته‌های تاریخی و همچنین مفروضات خود بازسازی می‌کند. این نقشه‌ها هم نوعی از نقشه‌های فرضی به شمار می‌آیند.

از آنجا که محققان متعددی اعم از اروپایی و مسلمان به موضوع جغرافیای مدینه در دوره پیامبر توجه کرده‌اند و نقشه‌های متعددی در این زمینه ترسیم و منتشر شده است، این مقاله درصدد شناسایی، گردآوری و دسته‌بندی این نقشه‌ها و سپس مقایسه نقشه‌های اروپائیان با نقشه‌های محققان مسلمان است. نقشه‌های به‌دست‌آمده می‌توانند ذهنیت محققان‌شان را به نمایش بگذارند. افزون‌براین،

نقشه‌ها نشان می‌دهند که طراحانشان تا چه اندازه از دانش و فناوری روز برای دقت عمل خود بهره برده‌اند؛ همچنین مسیری که در طراحی نقشه‌های مدینه طی شده باید به‌گونه‌ای پیش رود که به مرور نقشه‌های نخستین ابطال شده و نقشه‌های واپسین اثبات شوند و این سیر، تاریخ طراحی نقشه‌های مدینه و آخرین یافته‌ها را نشان می‌دهد. همین نتیجه می‌تواند به این پرسش پاسخ دهد که کدام دسته از محققان اروپایی و مسلمان در مرزهای دانش قرار گرفتند و کدام‌یک در این زمینه روزآمد نیستند.

نخستین نقشه‌ها

جغرافیانگاران مسلمان که عمدتاً در سده سوم تا حدود سده هفتم هجری درباره جغرافیای جهان اسلام آثار متعددی نوشته‌اند و گاه و بیگاه نقشه‌ای از جهان یا منطقه ترسیم کرده‌اند، هیچ‌گاه از مدینه، خواه در دوره اسلام نخستین و خواه در دوره معاصر خود نقشه‌ای ترسیم نکرده‌اند تا بتواند جزئیات ساخت شهری مدینه و تحولات آن را با دوره‌های تاریخی نشان دهد.

در دوره معاصر و در سده‌های هجدهم میلادی و پس از آن، نقشه‌های متعددی از مدینه ارائه شده است. نقشه یوهان لودویک بورکهات، اهل لوزان سوئیس و تحصیل‌کرده کمبریج، بنابر بررسی‌های انجام شده، نخستین نقشه‌ای است که از مدینه منتشر شده است (Burckhardt, 1929). در این نقشه، ۴۲ نقطه از شهر شماره‌گذاری و در راهنمای نقشه معرفی شده است. نقشه کتاب بورکهات از مدینه، نقشه‌ای شهری و کمابیش دقیق است اما در آن دوره، دوربین عکاسی، بالون‌ها یا هواپیماهای تصویربردار هنوز اختراع نشده بودند؛ بنابراین این نقشه را باید در میان نقشه‌های فرضی و شهری قرار داد که بر پایه ابزارهای ترسیم‌گر و اطلاعات میدانی تهیه می‌شود و

تصویری از مدینه در همان زمان ارائه می‌کند (نقشه شماره یک). درباره یادداشت‌های ازدست‌رفته اولریش، سیتزن آلمانی و تحصیل‌کرده دانشگاه گوتینگن آلمان که در سال ۱۸۱۰ از آن مناطق دیدن کرده بود، اطلاعی در دست نیست.

یادداشت‌ها و نقشه بورکهارت از شهر مدینه برای کاشف بریتانیایی، ریچارد برتن (۱۸۲۱-۱۸۹۰)، منبع ارزشمندی بود. او به صورت ناشناس به این مناطق سفر کرد و مشاهدات و تجارب سفرش به مدینه و مکه (۱۸۵۳-۱۸۵۵) را در قالب کتابی منتشر کرد (Burton, 1893). نقشه شهر مدینه در کتاب برتن با نقشه بورکهارت شباهت بسیاری دارد و محتمل است نقشه بورکهارت در کتاب برتن بازنشر شده باشد؛ بنابراین نقشه برتن نقشه جدیدی نخواهد بود و همان نقشه ۱۸۲۹ بورکهارت است. از این نقشه در برخی مطالعات اسلامی نیمه اول سده بیست نیز استفاده شده است (هیکل، ۱۹۳۴م).

نقشه بعدی شهر مدینه از سوی برنهارد موریتز (۱۸۵۹-۱۹۳۹)، پژوهشگر آلمانی و دانش‌آموخته دانشگاه برلین، انجام و نزدیک به یک سده پس از نقشه بورکهارت منتشر شد (Moritz, 1916). نقشه موریتز نشان می‌دهد مهم‌ترین تغییری که طی یک سده در این شهر اتفاق افتاده، افزوده شدن ایستگاه راه‌آهن در جنوب غربی مدینه است که در سال ۱۹۰۸ افتتاح شد و در نقشه موریتز، موقعیت آن ثبت شده است.

نقشه الدن راتر، نویسنده انگلیسی، جزئیات بیشتری را نشان می‌داد (Rutter, 1928). در این نقشه، تصویر کاملی از ایستگاه راه‌آهن مدینه و مسیر رودخانه بطحان^۱، جزئیات بیشتری از مسیرهای

درون‌شهری و همچنین گسترش محدوده شهر از سمت شمال به تصویر آمده بود. در راهنمای این نقشه، ۱۸ نقطه شماره‌گذاری و معرفی شده‌اند. شاید به‌خاطر همین افزوده‌ها باشد که در ویرایش نخست (۱۹۸۱) و دوم (۲۰۰۱) *اطلس تاریخی اسلام* لایدن، همین نقشه برای بازنمایی شهر مدینه برگزیده شده است (Kennedy, 2002; Brice, 1981).

اهمیت نقشه‌های بورکهارت (1829)، موریتز (1916) و راتر (1928) در شهری‌بودن نقشه‌هاست و از شهر مدینه پیش از گسترش شهرها در سده بیستم اطلاعاتی نشان می‌دهند. استفاده از هواپیما برای تصویربرداری هوایی در جنگ جهانی اول به‌طور گسترده استفاده شد و محتمل است نقشه مدینه مندرج در کتاب راتر، از تصاویر هوایی ارگان‌های حکومتی اخذ شده باشد. در این صورت، نقشه وی را باید در دسته نقشه‌های هوایی در نظر گرفت و نه نقشه‌های فرضی، اما شباهت درخور توجه نقشه راتر با دو نقشه بورکهارت و موریتز، داوری درباره فرضی‌بودن یا هوایی‌بودن این نقشه‌ها را دشوار می‌کند. در هر صورت، در سه نقشه اشاره‌شده، شهر مدینه به دو باروی درونی و بیرونی محدود شده است؛ به‌گونه‌ای که اگر شهر را بسان مستطیلی در نظر بگیریم، طول و عرض آن برابر با هزار متر در پانصد متر خواهد شد. چنین نقشه‌ای با تلقی اروپائیان از مدینه در دوره پیامبر، که در مقالات و کتاب‌هایشان منعکس شده، مطابقت دارد و گویا اروپائیان وضعیت مدینه در سده نوزدهم را به وضعیت مدینه در صدر اسلام تعمیم داده‌اند و از این‌رو است که در مطالعات اروپایی، عموماً مدینه دوره پیامبر را شهرک (Town) معرفی کرده‌اند (اسماعیلی، ۱۳۹۸).

دوره های ترجمه و تفسیر فارسی قرآن، پژوهشنامه تفسیر کلامی قرآن، دوره ۲، شماره ۱، بهار ۱۳۹۴ ش.

^۱ در ترجمه های کهن پارسی از معادل های رود، رودکده و رودخانه برای ترجمه واژه قرآنی «وادی» استفاده شده است. برای ملاحظه معادل های دیگر بنگرید: مهران اسماعیلی، برابرتهای واژه وادی در

علاوه‌براین، در این نقشه، موقعیت بسیاری از سکونتگاه‌های ساکنان مدینه دوره پیامبر چون گروه عمرو بن عوف، گروه اوس‌اللوات و گروه عمروالنبت و بسیاری از طوایف دیگر هم مشخص نشده بودند (برای طوایف اوسی و خزرجی بنگرید: اسماعیلی، ۱۳۸۹).

در مجموع، نقشه انصاری (۱۹۳۴م) از این برتری برخوردار بود که مفهوم «شهرک مدینه» را که اروپائیان مطرح کرده بودند، پشت‌سر گذاشت و نشان داد در دوره پیامبر، سکونتگاه‌های بیشتر طوایف خزرجی، اوسی و یهودی دوره پیامبر، بیرون باروی مدینه قرار داشتند و برای ترسیم جغرافیای طبیعی و انسانی این منطقه، قلمرو بسیار گسترده‌ای را باید در نظر گرفت.

از سوی دیگر، در سال‌های میانی سده بیستم، نقشه‌ای شهری (غیرتاریخی) از مدینه ارائه شد که می‌توان آن را نخستین نمونه نقشه شهری پس از تخریب باروهای شهر و گسترش شهر جدید مدینه دانست. در این مقطع، یکی از نویسندگان شناخته‌شده مدینه به نام احمد یاسین الخیاری (۱۹۰۳-۱۹۶۰)، کتابی با عنوان *تاریخ معالم المدینه المنوره قدیما و حدیثا* برای راهنمایی زائران و گردشگران نوشت که در آن به موقعیت مساجد تاریخی، مقبره‌های تاریخی، چاه‌های استفاده‌شده در دوره پیامبر، خانه‌ها و نمونه‌های دیگر پرداخته شده بود (الخیاری، ۱۹۹۰م).

منابع کتابخانه‌ای به‌درستی نشان نمی‌دهند که نخستین ویراست کتاب وی در چه سالی منتشر شده است. نسخه‌ای از نوبت دوم انتشار این کتاب وجود دارد که بنابر تشخیص کتاب‌شناس، تاریخ آن به سال ۱۹۳۹ باز می‌گردد. این نسخه به کوشش و اضافات عبیدالله کردی تنظیم شده است. بدیهی است که نقشه سال ۱۹۴۸ شهرداری مدینه، نمی‌توانسته در این نوبت در کتاب قرار گرفته باشد و احتمالا در نوبت‌های بعدی بازنشر کتاب، این نقشه را به کتاب افزوده‌اند. او این

چند سالی از انتشار اثر الدن راتر نگذشته بود که عبدالقدوس انصاری، ادیب و تاریخ‌شناس سعودی، نخستین نقشه را از مدینه دوره پیامبر در سال ۱۹۳۴ ترسیم کرد (انصاری، ۱۹۷۳م).^۱ انصاری با توجه به تخصص و شناختش از منطقه، دریافته بود که مدینه دوره پیامبر بسیار فراتر از مدینه‌ای بود که باروها آن را احاطه کرده بودند؛ بنابراین کوشید بدون توجه به جغرافیای مدینه در سده بیستم، برای به تصویر کشیدن مدینه در دوره پیامبر، نقشه دیگری را بازسازی کند (نقشه شماره ۴).

نقشه انصاری با ارائه چارچوبی جامع از مدینه دوره پیامبر، نقطه آغازینی برای بسیاری از پژوهش‌های بعدی شد. این نقشه ضمن در نظر گرفتن عوارض طبیعی، سکونتگاه‌های قبایل و دیگر جزئیات مهم، به پژوهشگران کمک کرد تا از بافت اجتماعی و جغرافیایی مدینه در دوره پیامبر درک بهتری پیدا کنند. همچنین این نقشه با داده‌های تاریخی همخوانی بیشتری داشت. مزیت‌های نقشه انصاری موجب شد در بسیاری از آثار بعدی، با اندکی تغییرات بازنشر شود (برای نمونه. الفاروقی، ۱۹۹۸م، ص. ۱۷۰). القزنی در نقشه بازسازی‌شده خود نیز تا حد زیادی از نقشه انصاری الهام گرفته است (القزنی، ۲۰۰۶م).

نقشه انصاری کاستی‌هایی هم داشت. نخست آنکه در آن دوره هنوز امکان بهره‌برداری از تصاویر هوایی برای محققان فراهم نیامده بود و انصاری این نقشه را بر پایه ذهنیت و داده‌های میدانی و به‌صورت فرضی ترسیم کرده بود؛ در نتیجه، اندازه عناصر طبیعی، فاصله‌ها و نسبت موقعیت‌ها با همدیگر دقیق نبودند.

^۱ اثر انصاری نخستین بار در سال ۱۹۳۴ منتشر شد اما نسخه آن در اختیار نویسنده قرار نداشت. بنابراین در این مقاله به قدیمی‌ترین ویراست موجود در ایران یعنی ویراست ۱۹۷۳ استناد شده است

موقعیت‌ها را در نقشه خود مشخص کرده بود (نقشه شماره ۵). در این نقشه، علاوه بر تعیین موقعیت اماکن تاریخی، موقعیت خیابان‌های اصلی، میدان‌ها، بانک‌ها، هتل‌ها، کلانتری، دفتر هواپیمایی، گمرک و امثال آن نیز مشخص شده بودند. در باز نشر کتاب انصاری نیز چنین اتفاقی افتاده است و نقشه راهنمای زائران در نوبت سوم این کتاب افزوده شده است (انصاری، ۱۹۷۳م).

کشف کتاب ابن زباله در پی تصحیح و انتشار کتاب سمهودی

نقشه انصاری نسبت به دیگر پژوهشگران، نوآورانه و پیش از موعد بود؛ زیرا در دوره او اطلاعات جزئی، تفصیلی و منسجمی از سکونتگاه‌های یثرب در دوره پیامبر در اختیار نبود ولی دو دهه بعد، نسخه خطی کتاب تاریخ محلی مدینه به نام *وفاء الوفاء فی اخبار دار المصطفی* اثر سمهودی (د. ۹۱۱هـ) به کوشش محمد محی‌الدین عبدالحمید تصحیح و منتشر شد (سمهودی، ۱۹۵۵م). اهمیت انتشار این اثر در آن بود که سمهودی کتاب مفقود ابن زباله (د. ۱۹۹هـ) با عنوان *اخبار المدینه* را در کتاب خود نقل کرده بود. کتاب ابن زباله برای شناخت جغرافیای انسانی مدینه در دو سده نخست، اهمیت بی‌ظیری داشت؛ زیرا در این کتاب به تفصیل، سکونتگاه‌های یکایک طوایف اوسی، خزرجی و یهودی توصیف و موقعیت جغرافیایی هریک تعیین شده بودند. این در حالی است که در دیگر تواریخ محلی مدینه از جمله کتاب ابن شبه که بخش‌هایی از آن به دست آمده و دیگر بخش‌های آن همچنان مفقودند، به جغرافیای انسانی مدینه در دوره پیامبر توجهی نشده است. منابع جغرافیانگارانه سده‌های بعد نیز از جغرافیای انسانی مدینه اطلاعات چندانی ارائه نمی‌کنند. چنین اهمیتی

موجب شد برخی محققان گزارش‌های ابن زباله در کتاب سمهودی را استخراج و جداگانه منتشر کنند (ابن زباله، ۱۴۲۴ق).

گزارش‌های ابن زباله نشان می‌داد که مدینه در دوره پیامبر فاقد بارو بوده است و این وضعیت تا زمان حیات ابن زباله در نیمه دوم سده دوم هجری همچنان ادامه داشته است؛ درحالی‌که، عمده جغرافیانویسان مسلمان و محققان اروپایی مدینه‌ای را توصیف کرده بودند که بارویی آن را احاطه می‌کرد؛ بنابراین باید تحولی شگرف در جغرافیای مدینه دوره پیامبر روی داده باشد؛ از این رو گزارش‌های جامع ابن زباله درباره جغرافیای انسانی طوایف و قبایل ساکن مدینه، اهمیتی ویژه و منحصر به فردی دارد (برای اطلاعات بیشتر نک: اسماعیلی، ۱۳۹۷).

اطلس‌ها و نقشه‌های دو دهه پایانی سده بیستم
شاید نخستین نقشه دهه‌های پایانی سده بیستم، نقشه السید رجب (۱۹۷۹) باشد. عناصر طبیعی نقشه او از جمله کوه احد، رودخانه عقیق و موارد همانند، کمابیش دقیق ترسیم شده‌اند. السید رجب درصدد برنیامده که نقشه شهر مدینه را به تصویر بکشد و جزئیات آن را نشان دهد اما از سوی دیگر کوشیده جغرافیای انسانی این منطقه را در پنج مقطع زمانی مشخص کند (السید رجب، ۱۹۷۹م). اشکال این نقشه آن است که راهنمای نقشه به تفکیک این دوره‌ها بر روی نقشه کمکی نمی‌کند. علاوه بر این که مشخص نیست این نقشه بر پایه کدام مستندات تاریخی باستان‌شناختی انجام شده است. افزون‌براین، نقشه السید رجب پراکندگی سکونتگاه‌های مدینه را نشان نمی‌دهد (نقشه شماره ۷). به‌رغم وجود تصاویر هوایی مدینه از میانه‌های سده بیستم، همچنان برخی از این نقشه‌ها بدون توجه به این امکان طراحی می‌شدند. یکی از نمونه‌های

چنین نقشه‌هایی، نقشه‌های اطلس تاریخی عربی اسلامی شوقی ابوخلیل (۱۹۴۱-۲۰۱۰)، استاد فلسطینی دانشگاه دمشق است (ابوخلیل، ۱۹۸۴م). در اطلس وی، نقشه مستقلی از مدینه وجود ندارد. نقشه ابوخلیل از نبرد احد و احزاب نشان می‌دهد که از تصاویر هوایی بهره نبرده و نقشه انصاری را که نیم قرن پیش طراحی شده، ندیده یا نادیده گرفته است. مدینه بر پایه نقشه ابوخلیل شهری محاط با نخلستان بود و در جنوبش روستایی به نام قبا قرار داشت اما اگر وی به نقشه انصاری توجه داشت، سکونتگاه‌های حومه مدینه را به قبا محدود نمی‌کرد (نقشه شماره ۸).

نقطه عطف بازترسیم نقشه مدینه در دوره پیامبر، با فعالیت‌های محمد شوقی مکی، استاد تمام گروه جغرافیا در دانشگاه ملک سعود آغاز شد (مکی، ۱۹۸۵م). از آنجا که دهه‌ها از توسعه شهر مدینه گذشته بود و بسیاری از محله‌های جدید ساخته شده بودند، وی از روش مطالعه خاک و لایه‌های آتشفشانی زمین، محدوده باستانی یثرب را مشخص کرد. مزیت دیگر کار مکی، تعیین سکونتگاه‌های متعددی بود که در این منطقه وجود داشت و او آنها را در سه مجموعه دسته‌بندی کرد: سکونتگاه‌هایی که در دوره نخست اسلام متروکه شده بودند؛ سکونتگاه‌هایی که همچنان مسکونی بودند و سکونتگاه‌هایی که در این دوره وجود نداشتند ولی بعدها ساخته و مسکونی شدند. نقشه مکی دقیق‌ترین نقشه‌ای بود که محوطه‌ای را که مدینه و یثرب در آن قرار داشت، مشخص می‌کرد و از این‌رو مبنای ترسیم نقشه‌های بعدی نیز قرار گرفت. چنین دقتی را نمی‌توان در نقشه‌های هوایی یا ماهواره‌ای یافت؛ زیرا بسیاری از مناطق مدینه در دوره پیامبر که از لایه‌های آتشفشانی پوشیده شده بودند، در دوره معاصر به

مناطق مسکونی تبدیل شده بودند و نقشه‌های هوایی قادر نبودند محدوده دشت‌گدازه‌ها و مرزشان را با مناطق مسکونی مشخص کنند. در این نقشه، همچنین قلعه‌های باستانی، مساجد مدینه، خندق و منطقه یثرب موقعیت‌یابی شده بودند. مکی نام این نقشه را تحولات عمرانی مدینه نام گذاشت. به عبارت دیگر، نقشه وی علاوه بر تعیین موقعیت منطقه، لایه‌های متعددی از دوره‌های تاریخی سکونت بشر را در این منطقه نشان می‌داد (نقشه شماره ۹). این اثر در ایران در سال ۱۳۷۵ شمسی ترجمه شد (مکی، ۱۳۷۵).

در سال ۱۹۸۶، محمد ضاهر وتر در کتاب *المدینه العسکریه فی حروب الرسول محمد*، نقشه دیگری از مدینه ارائه کرد که در آن، شهر مدینه در کنار کوه سلج جای گرفته بود و با نخلستان‌هایی در شمال و جنوب و صخره‌های آتشفشانی در شرق و غرب احاطه شده بود (وتر، ۱۹۸۶م). از آنجا که این نقشه را باید در مجموعه نقشه‌های فرضی دسته‌بندی کرد، نقشه وتر از نوع بازسازی جغرافیای تاریخی است که بر پایه دریافت‌های ذهنی پژوهشگر ترسیم شده و مقیاس‌های آن فاقد دقت است (نقشه شماره ۱۰). این اثر در سال ۱۳۷۴ شمسی از سوی اصغر قائدان، دانشیار دانشگاه تهران ترجمه و منتشر شده است (قائدان، ۱۳۷۴). سادگی و زیبایی نقشه وتر موجب شد برخی از نویسندگان بعدی از آن نقشه برای آثار خود استفاده کنند (جعفریان، ۱۳۸۲).

یکی از پرمراجعه‌ترین نقشه‌های تاریخی مدینه، نقشه حسین مؤنس (۱۹۹۶-۱۹۱۱)، استاد تمام دانشگاه قاهره است که دو سال پس از نقشه مکی و یک سال پس از نقشه وتر منتشر شد (مؤنس، ۱۹۸۷م). تصور اولیه آن است که استقبال از نقشه مؤنس، نشانه استفاده وی از فناوری تصاویر هوایی و اطلاعات ارزشمند کتاب سمهودی از کتاب ابن زبالة است اما

این‌گونه نیست و وی به میزان فراوان از نقشه مکی الهام گرفته است. تفاوت نقشه او با نقشه مکی در آن است که جاذبه بصری بیشتری دارد و سعی کرده جغرافیای انسانی مدینه را در دوره پیامبر نشان دهد و به لایه‌های قدیمی‌تر یا جدیدتر مدینه توجهی نشان نداده است. به هر روی، از آنجا که این نقشه در اطلس تاریخی و پرمراجعه مؤنس منتشر شده بود، بیش از نقشه مکی دیده شد. برخی نویسندگان بعدی، نقشه مؤنس را در آثار خود ضمیمه کردند (شیخ الارض، ۲۰۰۸؛ قلعه جی، ۱۹۹۶م؛ جعفریان، ۱۳۸۲)؛ بااین‌حال، نقشه مؤنس از زاویه جغرافیای طبیعی خالی از اشکال نبود: موقعیت و تصویر کوه‌های غیر و اُحد نادرست به نظر می‌آمد؛ مرزهای دشت‌گدازه‌های واقم، وبره و شوران مشخص نشده بود و دشت‌گدازه‌های مدینه همانند کوه ترسیم شده بودند (نقشه شماره ۱۱).

سه سال بعد، نقشه صالح احمد العلی (۱۹۱۸-۲۰۰۳)، استاد تمام انجمن علمی عراق، منتشر شد که نقشه‌ای فرضی و بی‌اندازه مبهم بود (العلی، ۱۹۹۰م). مسیر رودخانه‌ها نامشخص بودند، فناوری تصاویر هوایی در آن به کار نرفته بود، موقعیت جغرافیایی چاه‌ها، زیست‌گاه‌ها، قلعه‌ها، مساجد و نمونه‌های دیگر، سلیقه‌ای تعیین شده بودند؛ موقعیت دشت‌گدازه‌ها و نخلستان‌ها، رودخانه‌ها و کوه‌ها نامشخص بود و مقیاسی برای نقشه وجود نداشت (نقشه شماره ۱۲).

نقشه‌های سده بیست و یکم

نخستین نقشه سده بیست و یکمی از مدینه دوره پیامبر، نقشه بازسازی‌شده گوتتا کترمان در *اطلس تاریخ اسلام* است که به زبان آلمانی منتشر شده است (Kettermann, 2001). در این نقشه، بسان همه

نقشه‌های فرضی معرفی‌شده، گستره قلمرو، فاصله‌ها و مسیر رودخانه‌ها به درستی ترسیم نشده بودند. همچنین در این نقشه، در ثبت جغرافیای طوایف ساکن یثرب خطاهایی وجود داشت. سکونتگاه بنی‌نضیر را در حومه غربی مدینه، یثرب و سکونتگاه بنی‌قینقاع در درون شهر مدینه به تصویر کشیده شده‌اند و قبا به جای آنکه در جنوب غربی حومه مدینه قرار گرفته باشد، در جنوب شرقی آن واقع شده است. راه مدینه به مکه نادرست ترسیم شده است (نقشه شماره ۱۳). فارغ از هرگونه پیش‌داوری، خطاهای موجود در این نقشه، گمان جانب‌داری کترمان را به یهودیان تقویت می‌کند.

اصغر منتظرالقائم، استاد تمام دانشگاه اصفهان، در کتاب *تاریخ اسلام از آغاز تا سال چهارم هجری*، پس از تغییراتی بر نقشه مکی، نقشه یثرب را در آستانه ظهور اسلام ارائه کرد (نقشه شماره ۱۴). در این نقشه، محدوده دشت‌گدازه‌های مدینه تعیین شده است؛ کوه‌های احد و سلح، حره‌های شرقی، غربی و جنوبی که در نقشه به سنگستان ترجمه شده؛ وادی‌های بطحان، عقیق و قنات که در نقشه با معادل دره ترجمه شده؛ بقایای دو قلعه از پیش از اسلام در جنوب شرقی و جنوب غربی نقشه مشاهده می‌شود. در راهنمای نقشه علائمی وجود دارد که نشان‌دهنده مساجد، مسجد پیامبر، بومگاه‌های پیش از اسلام، بومگاه‌هایی که در دوره اسلامی شکل گرفتند و نشیمن‌گاه‌های نخستین انسانی در مدینه منوره که همان یثرب باشد (منتظرالقائم، ۱۳۸۶).

مهندسی سعودی به نام عبدالعزیز کعکی اثری چندجلدی با عنوان *معالم المدینه المنوره بین العماره و التاريخ* منتشر کرده است که جزئیات تفصیلی را همراه با نقشه و تصویر همراه کرده است: کوه‌ها، دشت‌گدازه‌ها و رودخانه‌ها (جلد اول)، تحولات

ساخت‌وساز در مدینه (جلد دوم)، قلعه‌ها، دیوارها و دروازه‌ها (جلد سوم)، مساجد (جلد چهارم)، چاه‌ها و چشمه‌ها (جلد پنجم)، مؤسسات خدمات عمومی و آموزشی (جلد ششم)، معماری سنتی (جلد هفتم)، محله‌ها و کوچه‌ها، جلد (هشتم) است (کعکی، ۲۰۰۷م). با این حال در این مجلدات، از مدینه دوره پیامبر نقشه‌ای بازسازی نشده است.

کامل‌ترین اطلس تاریخی که امروزه از موقعیت‌های جغرافیایی مدینه در دوره پیامبر منتشر شده، اطلس تاریخ اسلام به کوشش بنایی کاشی است (بنایی، ۱۳۸۹). بهترین تصاویر ماهواره‌ای از رودخانه‌ها، چاه‌های مدینه و موقعیت‌های بزرگ و کوچک اطراف مدینه در این اطلس منعکس شده ولی نقشه تاریخی مدینه در دوره پیامبر در آن بازسازی نشده است.

یکی از مراکزی که به صورت متمرکز بر مطالعات تاریخی مدینه دارد، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنورة نام دارد که در سال ۱۴۲۰ ق / ۱۳۷۸ ش فعالیت خود را آغاز کرد. راقم این سطور از نزدیک با فعالیت‌های مرکز اعم از طرح‌های پژوهشی، فیلم‌های مستند، احیای نسخ خطی، همایش‌های علمی و بازسازی نقشه‌ها آشناست. دوتا از نقشه‌ها در این مرکز پژوهشی بازسازی شده‌اند که مبنای اولیه هردوی آنها، نقشه مکی (۱۹۸۵) است ولی مشخصات و عوارض زمین، موقعیت‌های کشاورزی و مسکونی را واضح‌تر و به صورت رنگی مشخص کرده‌اند. این نقشه‌ها که باید در دهه پیش منتشر شده باشد، فاقد تاریخ است و نویسنده نتوانست تاریخ دقیق انتشار آنها را مشخص کند؛ درحالی‌که هردو نقشه، محوطه یکسانی را نشان می‌دهند. یکی از نقشه‌ها با عنوان «یثرب قُبیل الهجره» و دیگری با عنوان «المدینة المنورة اواخر العهد النبوی» منتشر شده‌اند.

در اواخر سده بیستم، یکی از محققان اسرائیلی به نام مایکل لکر، استاد تمام افتخاری دانشگاه عبری بیت‌المقدس، مقاله‌ای با عنوان «بازارهای مدینه در دوره پیامبر» منتشر کرد (Lecker, 1986). این مقاله بعدها در مجموعه‌های دیگر بازنشر شد. لکر بعدها و در حدود سال ۲۰۱۱، برای این مقاله در وبگاه خود نقشه‌ای منتشر و بارها آن را اصلاح کرد. هدف از این نقشه آن بود که موقعیت بازارهای یهودیان مدینه در دوره پیامبر را بر پایه وضعیت کنونی مدینه مشخص کند. در این نقشه شهری همان‌گونه که انتظار می‌رود، مناطق مسکونی، مزارع و باغ‌های شهر و همچنین بزرگراه‌های جدیدالتاسیس ملک فیصل، ملک عبدالله و ملک خالد و خیابان‌های اصلی شهر در نقشه مشخص شده‌اند. احتمالاً لکر دهه‌های پس از انتشار مقاله خود، به اندیشه ترسیم این نقشه افتاده تا راهنمایی گردشگران باشد (نقشه شماره ۲۰).

آخرین نقشه‌های بازسازی‌شده از مدینه در دوره پیامبر، نقشه‌هایی است که مهران اسماعیلی، عضو هیئت علمی دانشگاه شهیدبهشتی، بازسازی کرده است (نقشه‌های ۱۷، ۱۸، ۱۹ و ۲۱). این نقشه‌ها شامل نقشه جغرافیای طبیعی مدینه شامل کوه‌ها، دشت‌گدازه‌ها، رودخانه‌ها، نقشه جغرافیای انسانی مدینه و نقشه ساختار دوگانه جغرافیای انسانی یثرب یعنی «یثرب علیا» و «یثرب سفلی» است که در نقشه‌های پیشین مطرح نشده بود (اسماعیلی، ۱۳۸۹). سال‌های بعد، وی این نقشه‌ها را در یک نقشه ادغام و منتشر کرد. (اسماعیلی، ۱۴۰۰).

یافته‌ها و نتایج

این مقاله درصدد شناسایی، گردآوری، دسته‌بندی و مقایسه نقشه‌های ترسیم‌شده از مدینه از سوی محققان اروپایی و محققان مسلمان بود. این امر علاوه بر

المدينة المنورة تلاش شد موقعیت زیرمجموعه‌های متعدد اوسی، خزرجی و یهودی مشخص شود ولی این اقدام بر ذهنیت طراحان آن متکی بوده و از نظر علمی ثابت نشده است.

اسماعیلی در بازسازی نقشه مدینه دوره پیامبر، از نقشه طبیعی آغاز و سپس در نقشه دیگری محدوده یشرب و سکونتگاه طوایف آن را مشخص کرد. او سپس در نقشه سومی نشان داد که این سکونتگاه به دو بخش یشرب علیا و یشرب سفلی تقسیم می‌شده است. اسماعیلی براینکه این نقشه‌ها را در نقشه‌ای سه لایه منعکس کرد.

از نظر اهمیت موضوع می‌توان گفت توجه محدود اروپائیان به ترسیم نقشه مدینه به‌ویژه در نقشه‌های کترمان و لکر احتمالاً به دلیل حضور قبایل یهودی در مدینه پیامبر است؛ درحالی‌که مسئله مدینه و تحولات آن در دوره پیامبر، مبنای بسیاری از اندیشه‌ها و مبانی فکری اسلامی است و علاوه بر محققان دانشگاهی، جریان‌های فکری سیاسی نیز به این دوره و موضوع توجه زیادی دارند. در مجموع، این نتایج نشان می‌دهند که فعالیت، کاوش و نوآوری درباره مدینه و جغرافیای آن در میان محققان مسلمان به مراتب بیش از محققان اروپایی است. از این‌روی، مراجع بین‌المللی شناخته‌شده چون دایرةالمعارف‌های تخصصی و منتشرشده در اروپا و از جمله *اطلس تاریخ اسلام لایدن* فاقد جزئیات و روزآمدی ارزیابی می‌شوند.

مروری بر نقشه‌های انجام‌شده و به‌دست‌آمدن تاریخی‌چهارم از این موضوع، کاستی‌ها و یافته‌های جدید هر محقق را می‌تواند نشان دهد. نقشه‌های مدینه به‌دست‌آمده در این مقاله، به بیش از بیست نقشه می‌رسد. طراحی آنان از سده نوزدهم آغاز شده و تا سال‌های اخیر ادامه پیدا کرده است. برخی از این نقشه‌ها در اولویت دوم بررسی قرار گرفتند؛ نقشه‌هایی که مدینه معاصر را نشان می‌دادند و برای راهنمای زائران و گردشگران، موقعیت مناطق تاریخی را نیز مشخص می‌کردند. این نقشه‌ها در دسته نقشه‌های شهری دسته‌بندی شدند. تمرکز مقاله بر نقشه‌های تاریخی و مزیت‌ها و نواقص هریک است تا فرصتی برای بازبینی آن نقشه‌ها فراهم آورد.

در میان نقشه‌های تاریخی که بازسازی شده‌اند، چند نقشه بر فضای علمی موضوع مدنظر تأثیرگذارتر بودند. نخستین آنها نقشه انصاری بود که جغرافیای تاریخی مدینه در دوره پیامبر را فراتر از شهر محصور در باروهای خود به تصویر کشید. این نقشه بعدها در آثار دیگری تکرار شد. نقشه تأثیرگذار دوم، نقشه مکّی است که بر پایه مطالعه و آزمایش لایه‌های خاک و شواهد و قرائن منطقه توانست محدوده مدینه را مشخص کند. طبیعی است که استفاده وی از روش‌های علمی، میزان اطمینان از درستی یافته‌ها را افزایش داد. این نقشه، نقشه‌ای بود که از عهده چنین کاری برمی‌آمد، زیرا نقشه‌های هوایی به دلیل ساخت‌وسازها، از نشان‌دادن آن ناتوان بودند. نقشه‌های حسین مؤنس، مرکز بحوث و دراسات المدينة المنورة و منتظر قائم و اسماعیلی هریک به‌گونه‌ای از همین نقشه مکّی متأثر هستند، ولی با توجه به اینکه ترسیم‌گر آن، متخصص جغرافیا بود، داده‌های تاریخی دوره پیامبر در آن برجسته نشده بود. در نقشه‌های مؤنس و مرکز بحوث و دراسات

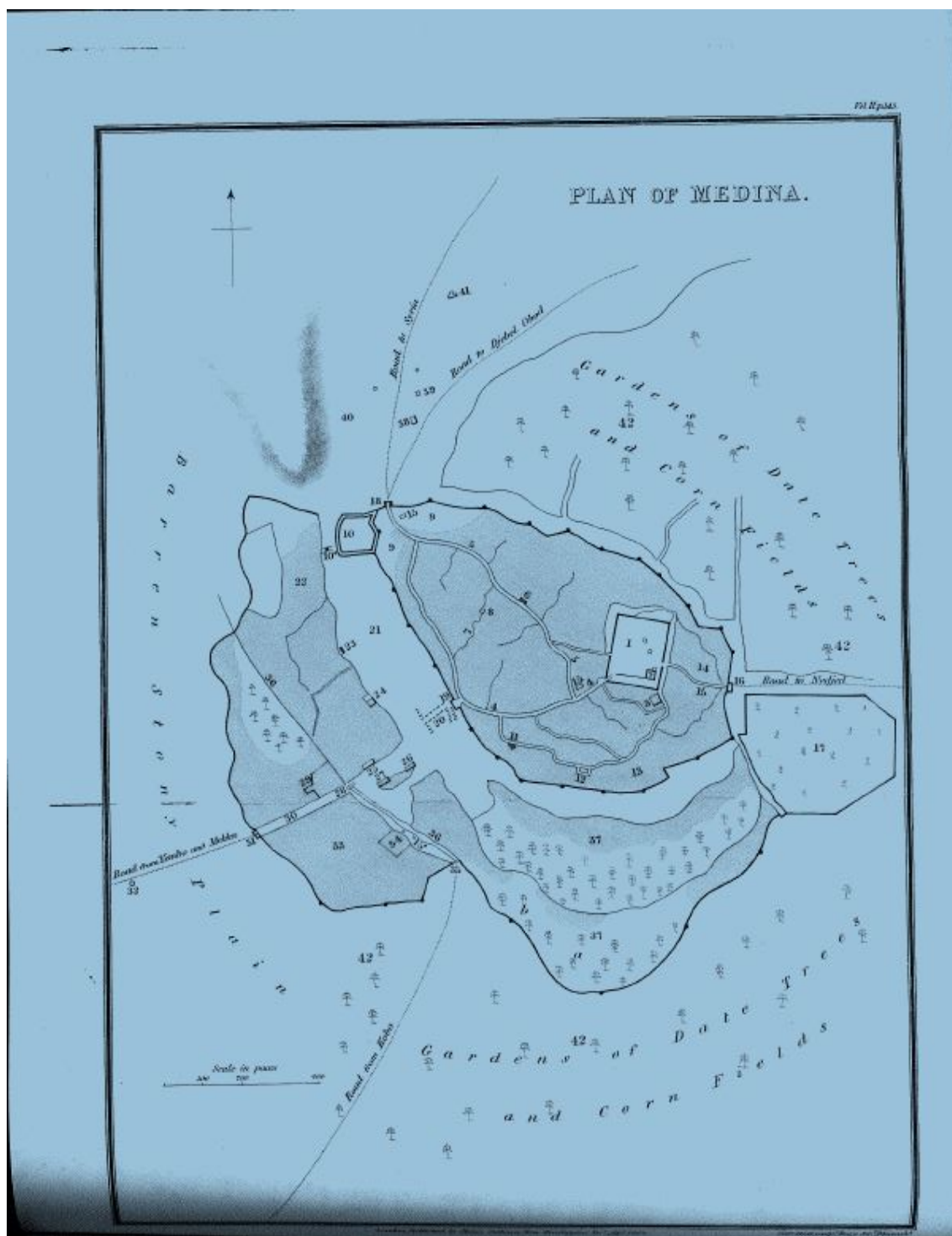
منابع

- ابن زبائنه، محمد بن حسن (۱۴۲۴ق). *اخبار المدینه* (به کوشش صلاح عبدالعزیز بن سلامة). مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره.
- ابوخلیل، شوقی (۱۹۸۴م). *اطلس التاریخ العربی الاسلامی*. دارالفکر.
- اسماعیلی، مهران (۱۳۸۹). تأثیر مناسبات قبیله‌ای بر گروه‌بندی‌های مذهبی در مدینه عصر پیامبر [رساله منتشرنشده دکتری]. دانشگاه تربیت مدرس.
- اسماعیلی، مهران (۱۳۹۴). برابرهاهای واژه وادی در دوره‌های ترجمه و تفسیر فارسی قرآن. دوره‌های ترجمه و تفسیر فارسی قرآن، ۱۱۹-۱۵۲. https://journals.ut.ac.ir/article_55243.html
- اسماعیلی، مهران (۱۳۹۷). دهستان یثرب/مدینه در دوره پیامبر بر پایه شواهد و قرائن سده‌های نخست هجری. *تاریخ و تمدن اسلامی*، ۱۴(۱)، ۲۱-۳.
- <https://doi.org/10.30495/jhcin.2018.12888>
- اسماعیلی، مهران (۱۳۹۸). تعیین محدوده یثرب / مدینه در دوره پیامبر: رویکردی انتقادی به مطالعه‌های خاورشناسی. *پژوهش‌های تاریخی*، ۱۱(۱)، ۳۵-۴۹.
- <https://doi.org/10.22108/jhr.2018.110763.1414>
- اسماعیلی، مهران (۱۴۰۰). *ساختار اجتماعی یثرب در بنیان مدینه النبوی*. سمت و پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- انصاری، عبدالقدوس (۱۳۹۳ق/۱۹۷۳م). *آثار المدینه المنوره*. نوبت سوم. دار العلم للملایین.
- بنایی کاشی، ابوالفضل (۱۳۸۹). *اطلس تاریخ اسلام*. نشر تکا.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۲). *سیره رسول خدا*. دلیل ما.
- الخیار، احمد یاسین (۱۹۹۰م). *تاریخ معالم*
- المدینه المنوره قديماً وحديثاً* (به کوشش عبدالله محمد امین کردی). نادى المدینه المنوره الأدبی.
- سمهودی، علی بن احمد (۱۹۵۵م). *وفاء الوفاء باخبار دار المصطفی* (به کوشش محمد محی الدین عبدالحمید). دار التراث العربی.
- السید رجب، عمر فاروق (۱۹۷۹م). *المدینه المنوره: اقتصادیات المكان، السكان، المورفولوجیة*. دارالشروق.
- شیخ الارض، مروان (۲۰۰۸م). *اخلاق الحرب فی السیره النبویة*. دار غار حراء.
- العلی، صالح احمد (۱۹۶۷م). *خطط المدینه المنوره*. *مجلة العرب*، ۱(۱۲)، ۱۰۵۷-۱۱۲۲.
- العلی، صالح احمد (۱۹۹۰م). *الحجاز فی صدر الاسلام*. مؤسسه الرساله.
- الفاروقی، اسماعیل راجی، و الفاروقی، لويس لمياء (۱۹۹۸م). *اطلس الحضارة الاسلامیة*. مکتبه العبلیکان و المعهد العالمی للفکر الاسلامی.
- القزنی، محمد علی صالح (۲۰۰۶م). *الدر المنثور بآثار المصطفی و مدینه الرسول*. دار جوامع الکلم.
- قلعه‌جی، محمد رواس (۱۹۹۶م). *قراءة سیاسیة للسیره النبویة*. دار النفائس.
- کعکی، عبدالعزیز (۲۰۰۷م). *معالم المدینه المنوره بین العماره و التاريخ*. دار و مکتبه الهلال.
- مکی، محمد شوقی (۱۳۷۵). *اطلس مدینه منوره* (پرویز اذکایی، ترجمه). مشعر.
- مکی، محمد شوقی (۱۹۸۵م). *اطلس المدینه المنوره*. جامعه الملك سعود.
- منتظرالقائم، اصغر (۱۳۸۶). *تاریخ اسلام (از آغاز تا سال چهلم هجری)*. دانشگاه اصفهان.
- مؤنس، حسین (۱۹۸۷م). *اطلس تاریخ الاسلام*. الزهراء للاعلام العربی.
- وتر، محمد ظاهر (۱۳۷۴). *مدیریت نظامی در*

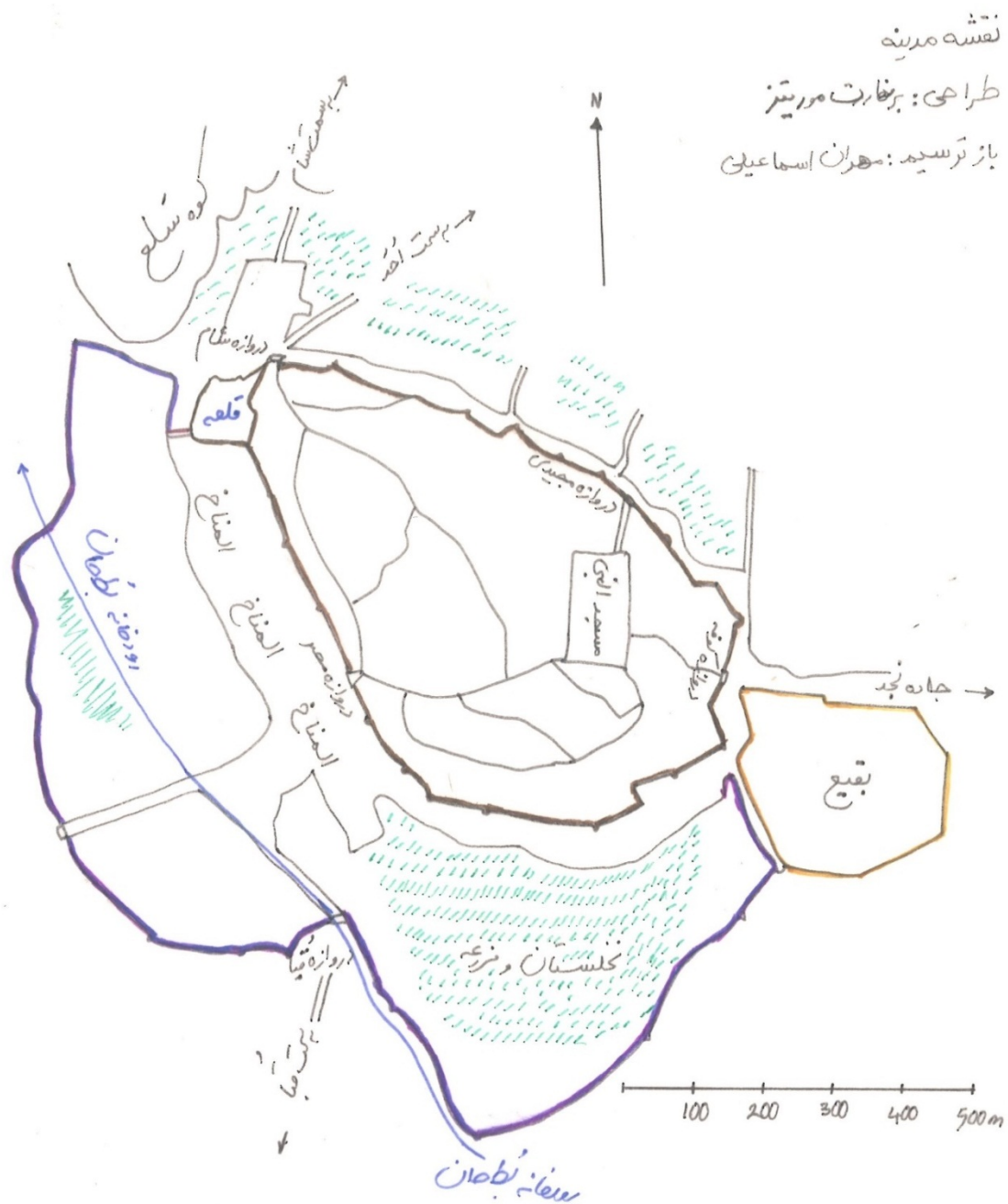
نبردهای پیامبر اکرم (اصغر قائدان، ترجمه و تحقیق). نشر صریح.
وتر، محمد ضاهر (۱۹۸۶م). *الاداره العسكرية فی حروب الرسول محمد*. مطبعة الرشید.
هیکل، محمدحسین (۱۹۳۴م). *حیاء محمد*. دار الکتب الاسلامیة.

نوع نقشه	مسلمانان	اروپائیان
شهری		نقشه بورکهارت (۱۸۲۹)؛ تکرار در برتن (۱۸۵۵)
شهری		نقشه موریتز (۱۹۱۶)
شهری		نقشه راتر (۱۹۲۸)
تاریخی	نقشه انصاری (۱۹۳۴)؛ تکرار در الفاروقی (۱۹۹۸) و القزنی (۲۰۰۶)	
شهری	نقشه الخیاری (۱۹۳۹)	
شهری	نقشه دوم انصاری (۱۹۷۲)	
تاریخی	نقشه السید رجب (۱۹۷۹)	
تاریخ	نقشه شوقی ابوخلیل (۱۹۸۴)	
تاریخی	نقشه محمد شوقی مکی (۱۹۸۵)	
تاریخی	نقشه محمد ضاهر وتر (۱۹۸۶)	
تاریخی	نقشه حسین مؤنس (۱۹۸۷)	
تاریخی	نقشه العلی (۱۹۹۰)	
تاریخی		نقشه کترمان (۲۰۰۱)
تاریخی	نقشه القزنی (۲۰۰۶)	
تاریخی	نقشه منتظرالقائم (۲۰۰۷)	
تاریخی	نقشه مرکز بحوث و دراسات المدینة المنورة	
تاریخی	نقشه اسماعیلی، بازسازی جغرافیای طبیعی مدینه (۲۰۱۰) نقشه اسماعیلی، جغرافیای انسانی مدینه (۲۰۱۰) نقشه اسماعیلی، یثرب علیا و یثرب سفلی (۲۰۱۰)	
شهری		نقشه لکر از بازارهای تاریخی مدینه (حدود ۲۰۱۱)
تاریخی	نقشه اسماعیلی: نقشه چندلایه‌ای مدینه (۲۰۲۱)	

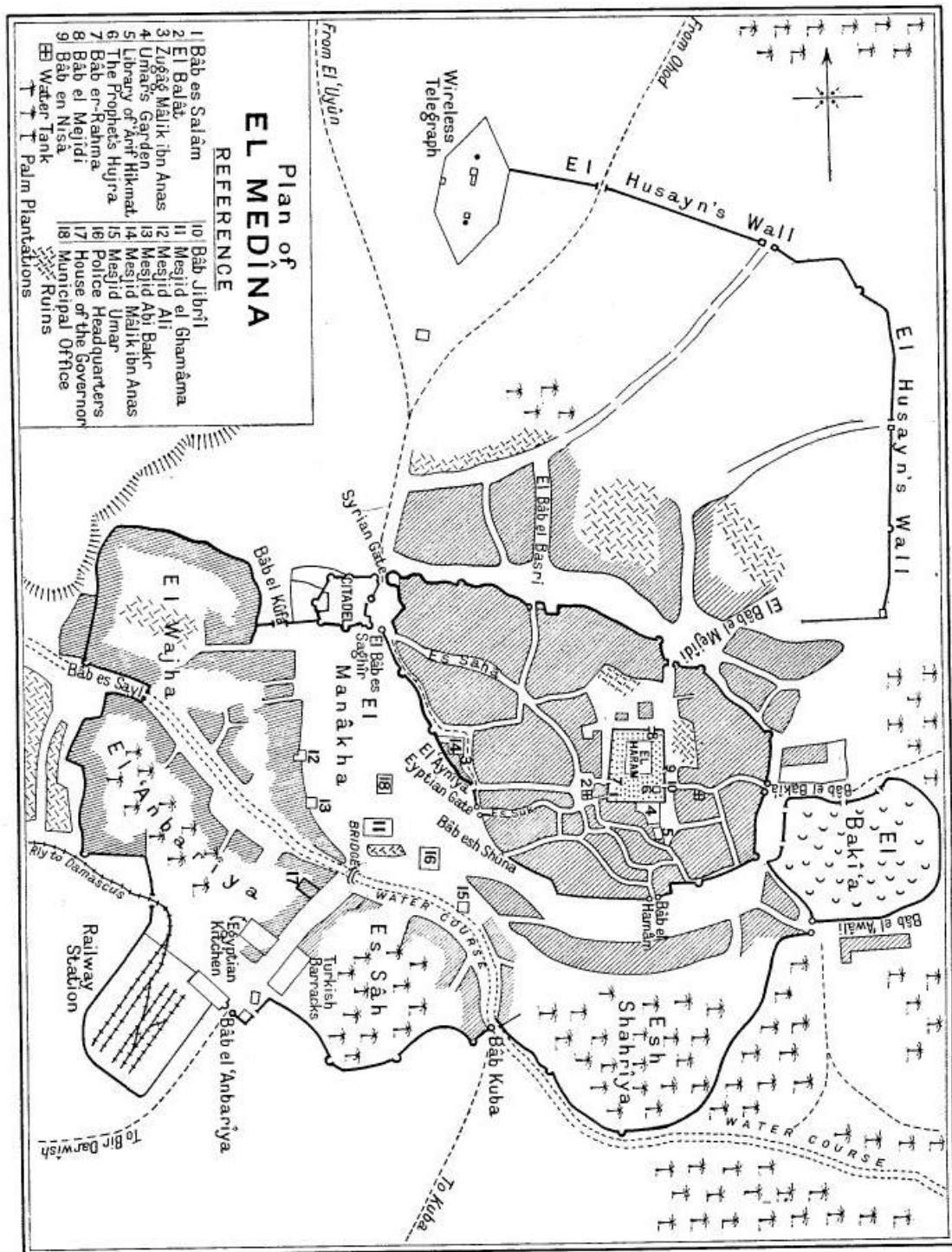
پیوست دوم: نقشه‌های مدینه

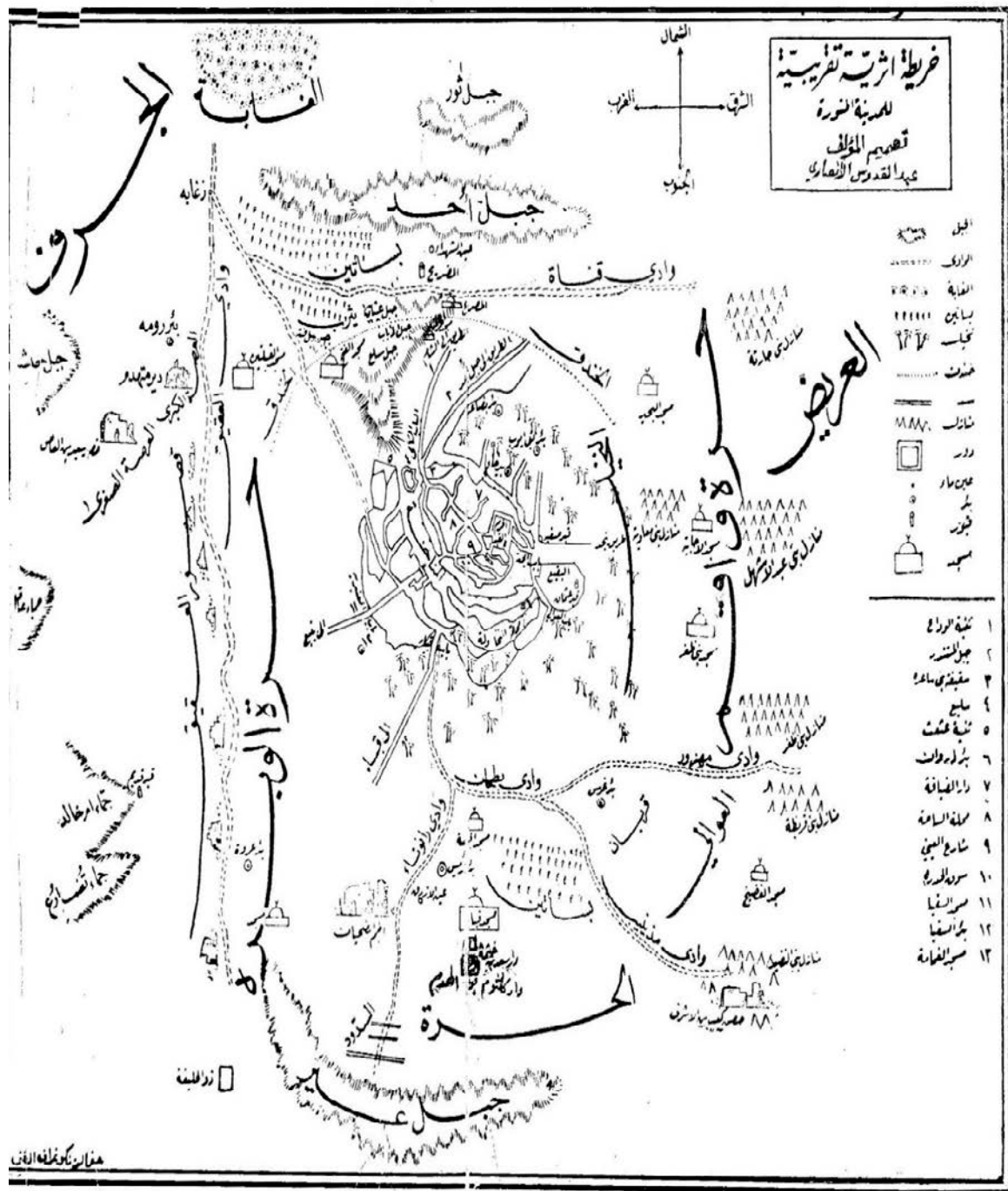
شماره یک: نقشه بورکهارت (۱۸۲۹) تکرار شده در برتن (۱۸۵۵)

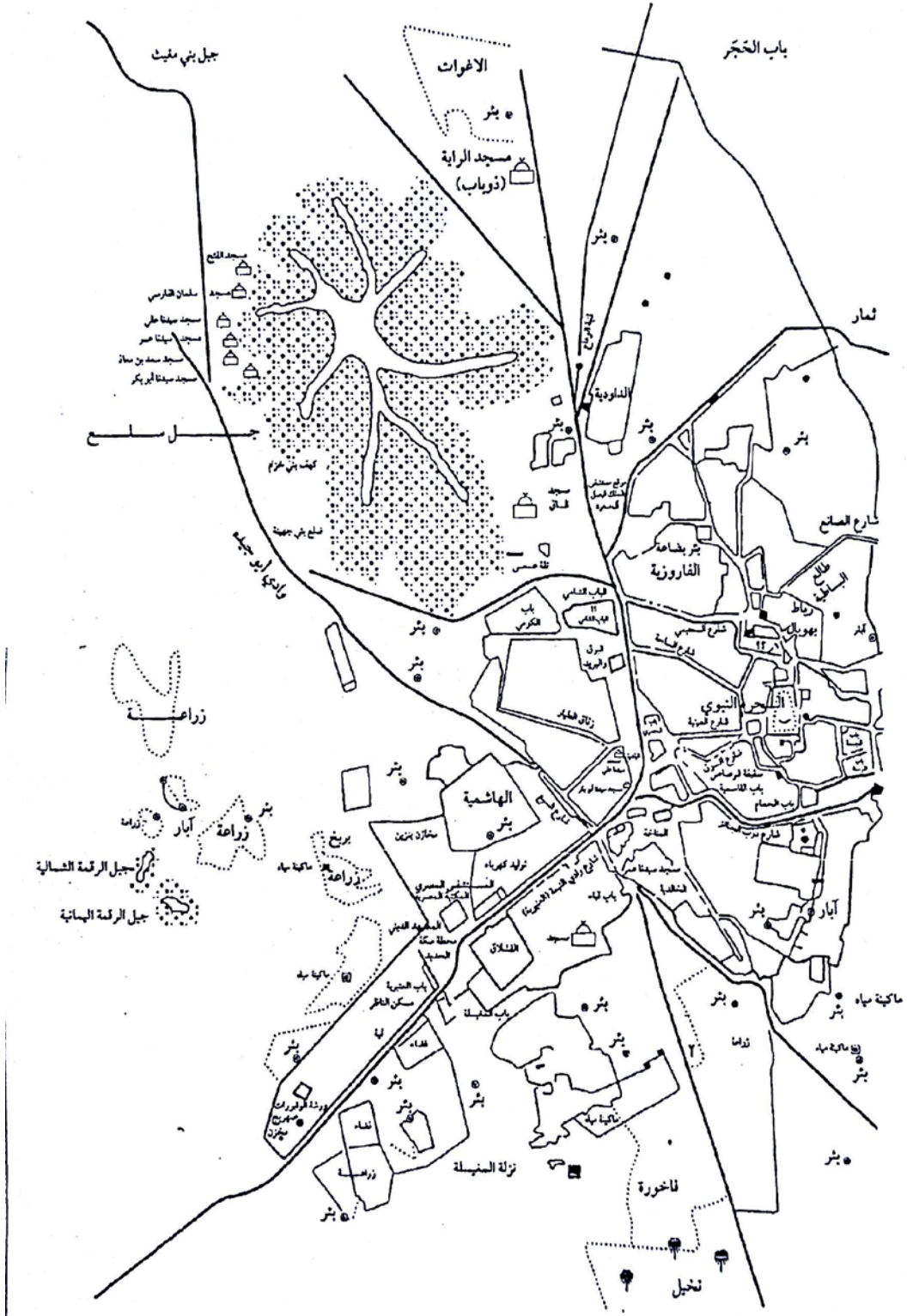
شماره دو: نقشه موریتز (۱۹۱۶)

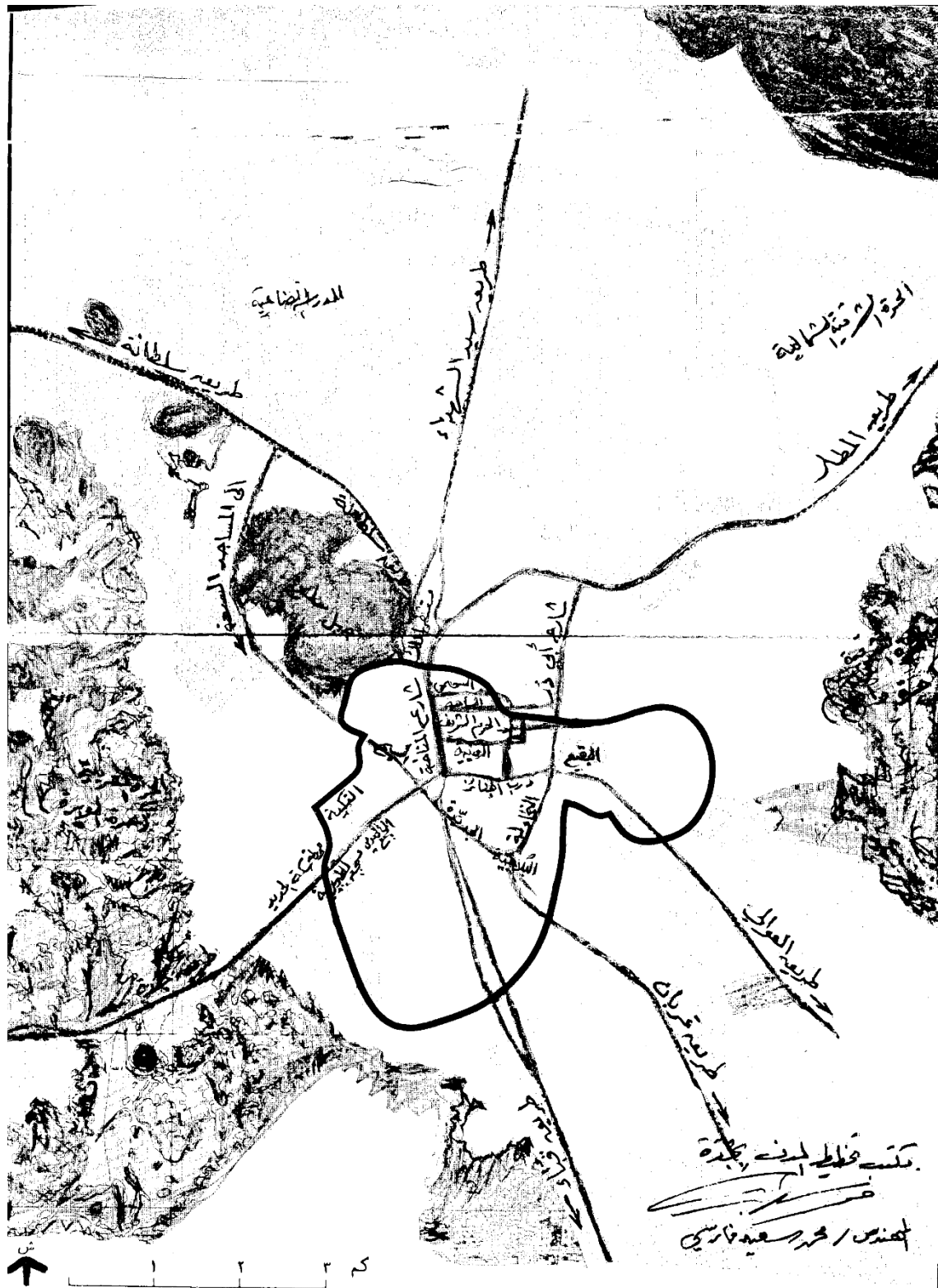
شماره سه: نقشه راتر (۱۹۲۸) تکرار شده در ویرایش‌های اطلس تاریخ اسلام لایدن (۱۹۸۱، ۲۰۰۲)

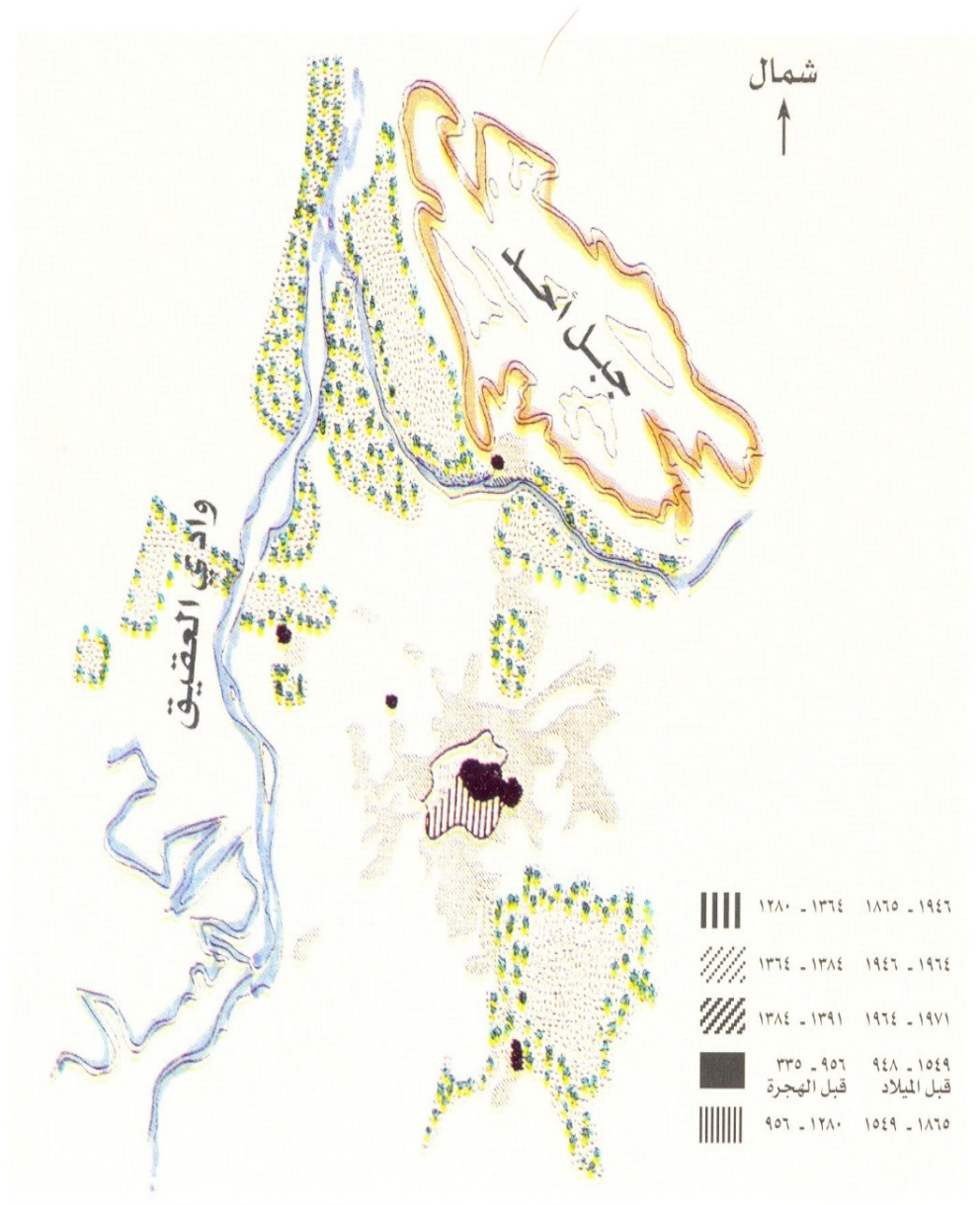
شماره چهار: نقشه انصاری (۱۹۳۴)

شماره پنج: نقشه الخیاری

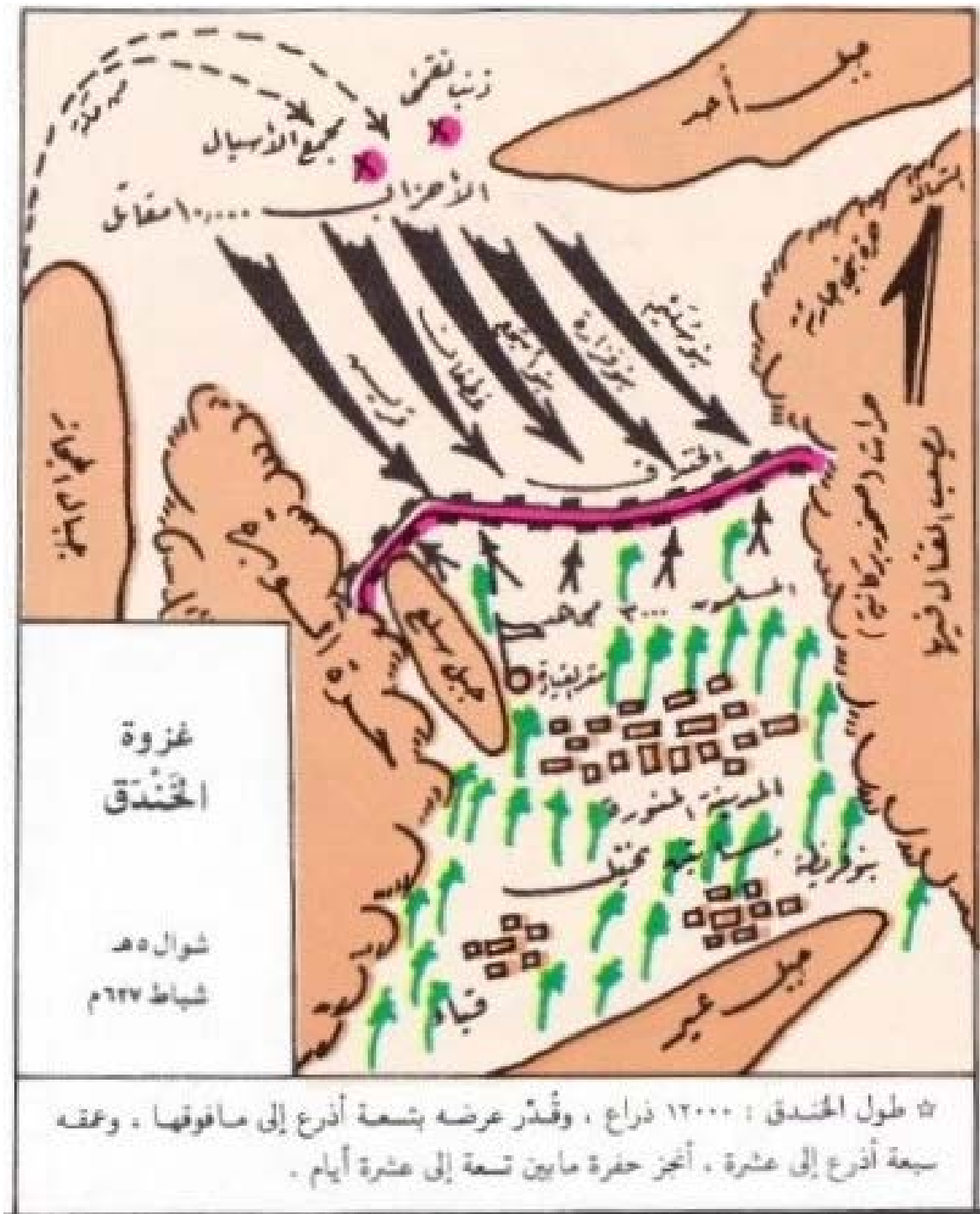

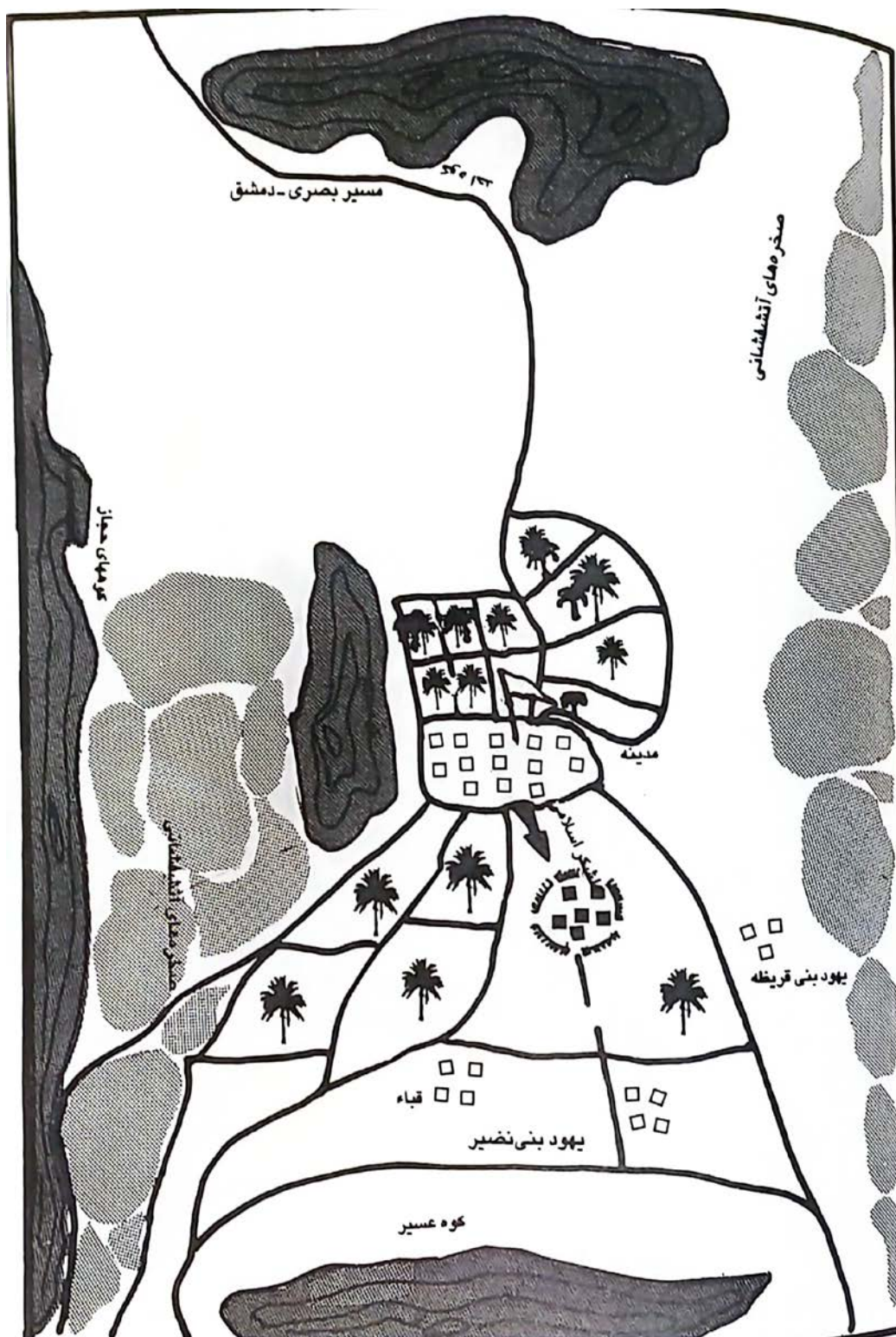
شماره شش: نقشه مهندس فارسی افزوده شده به کتاب انصاری (۱۹۷۳)

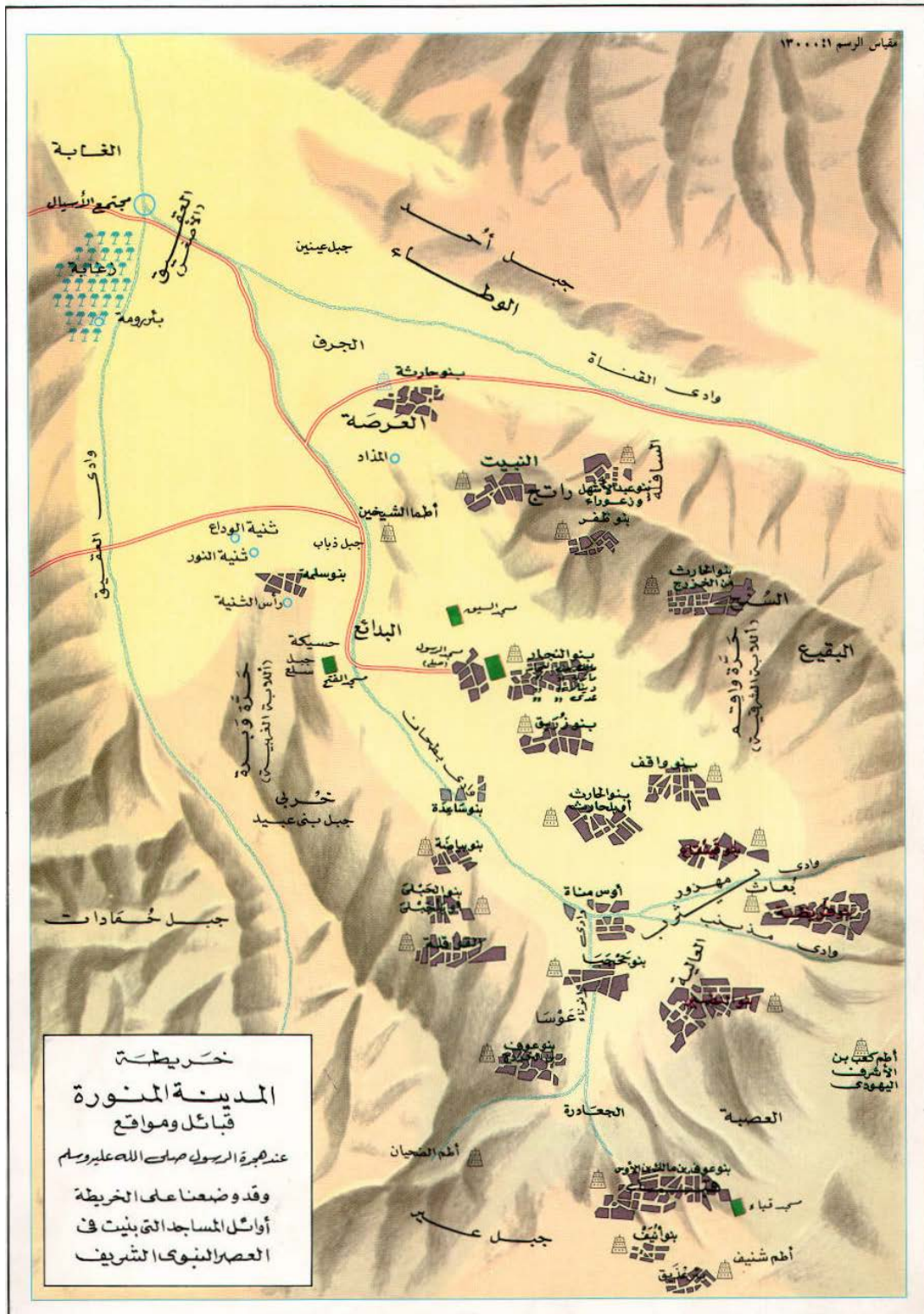
(۱) «المدينة المنورة واقتصاديات المكان» - د. عمر الفاروق السيد رجب - (ص ۲۴۰ شکل ۲۱).

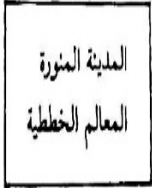
شماره ۷: نقشه السيد رجب (۱۹۷۹)

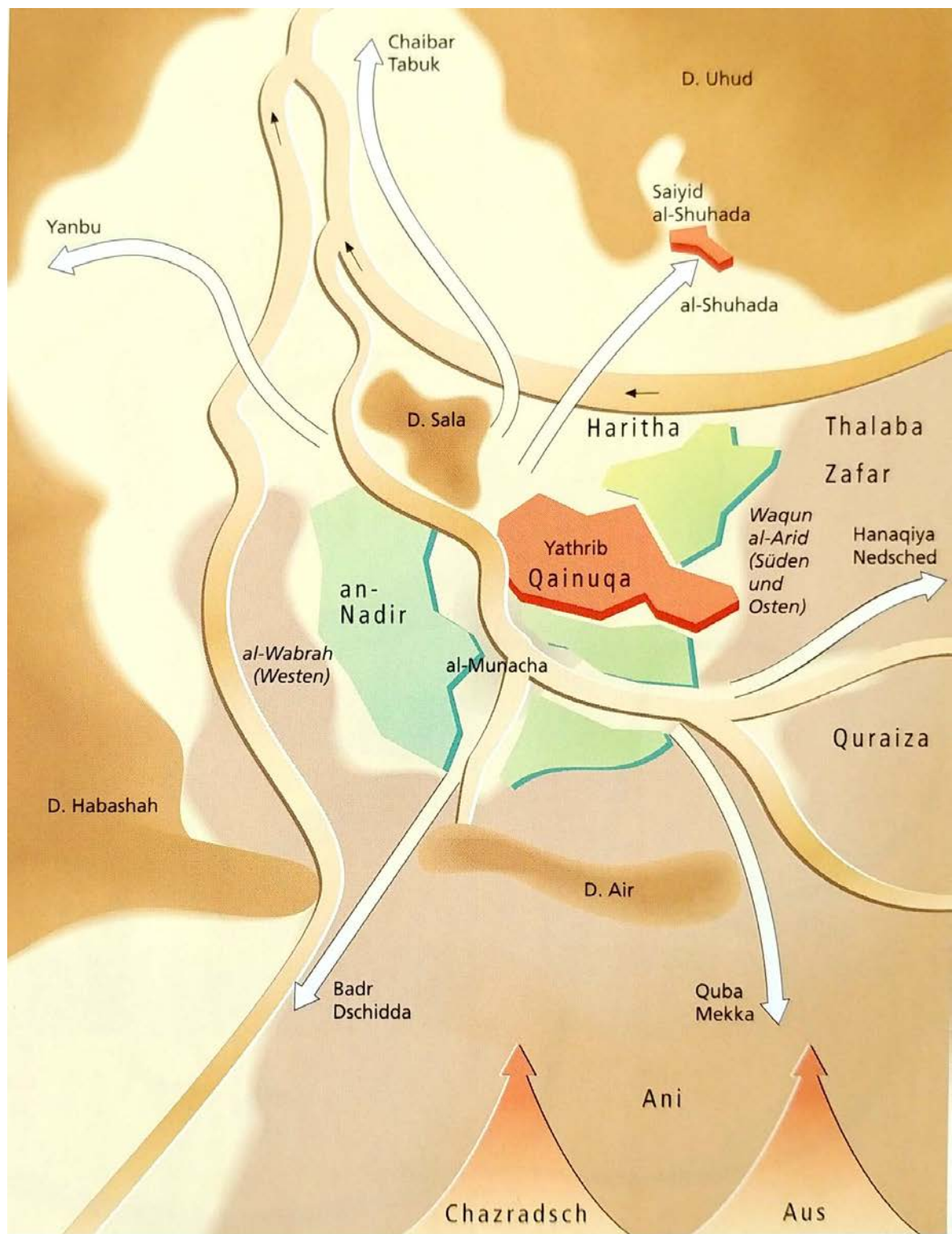

شماره ۱۰: نقشه محمد ضاهر وتر (۱۹۸۶)

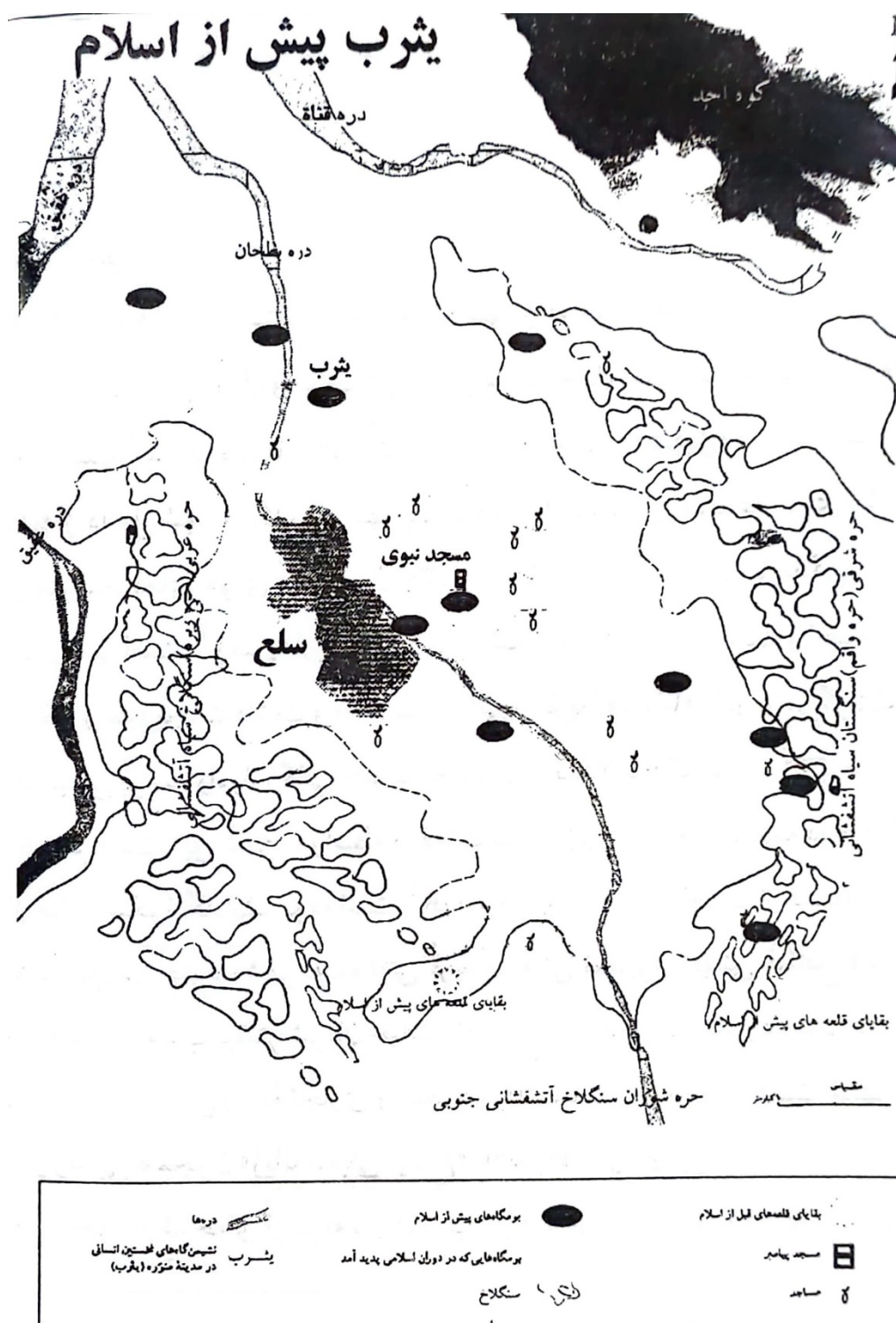

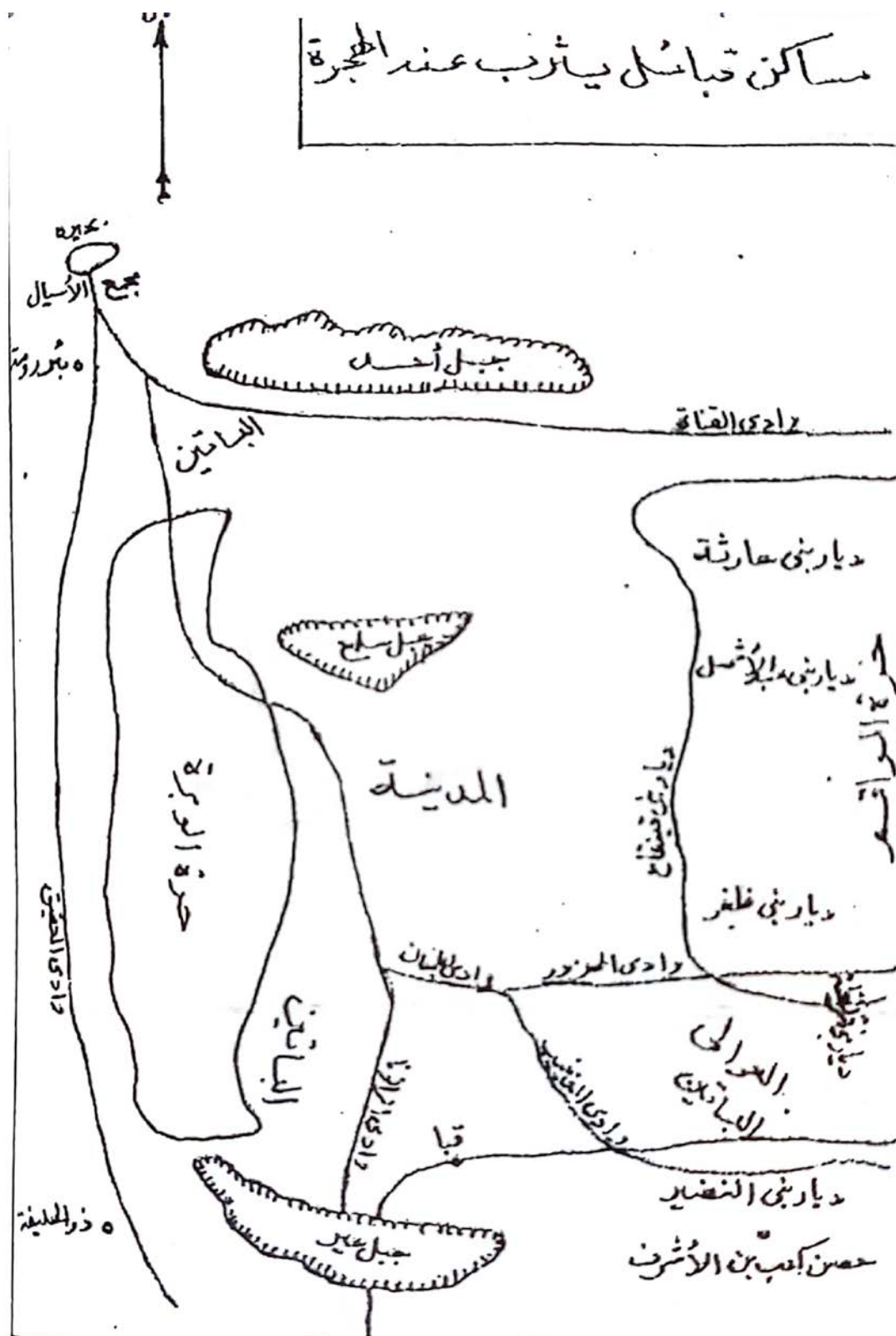
شماره ۱۲: نقشه ناخوانای صالح احمد العلی (۱۹۹۰)

شماره ۱۳: نقشه کترمان (۲۰۰۱)

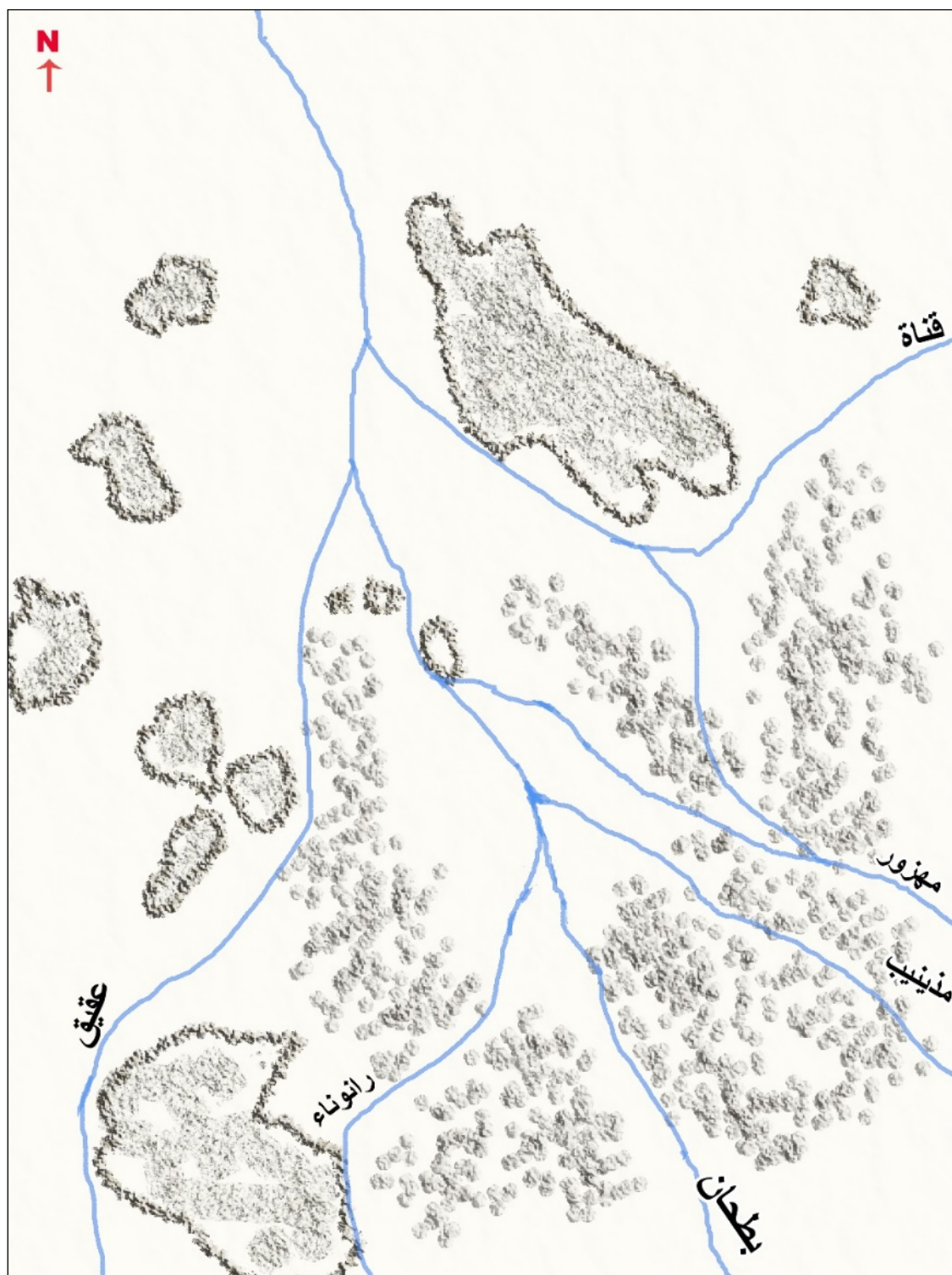
شماره ۱۴: نقشه‌منتظرالقائم (۲۰۰۷/۱۳۸۶)

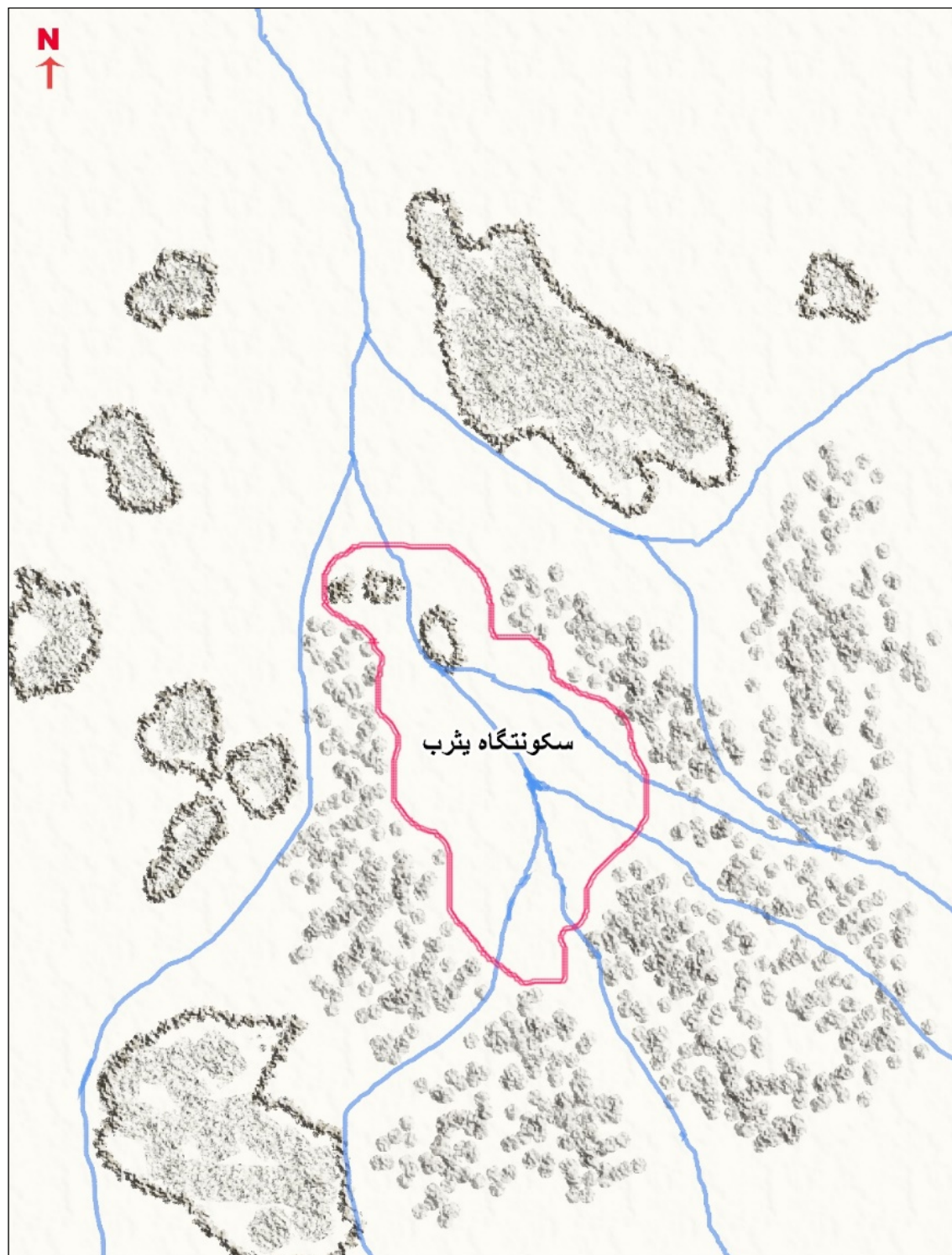
شماره ۱۵: نقشه القرنی (۲۰۰۶)

شماره ۱۶: نقشه مرکز بحوث و دراسات المدینه المنوره

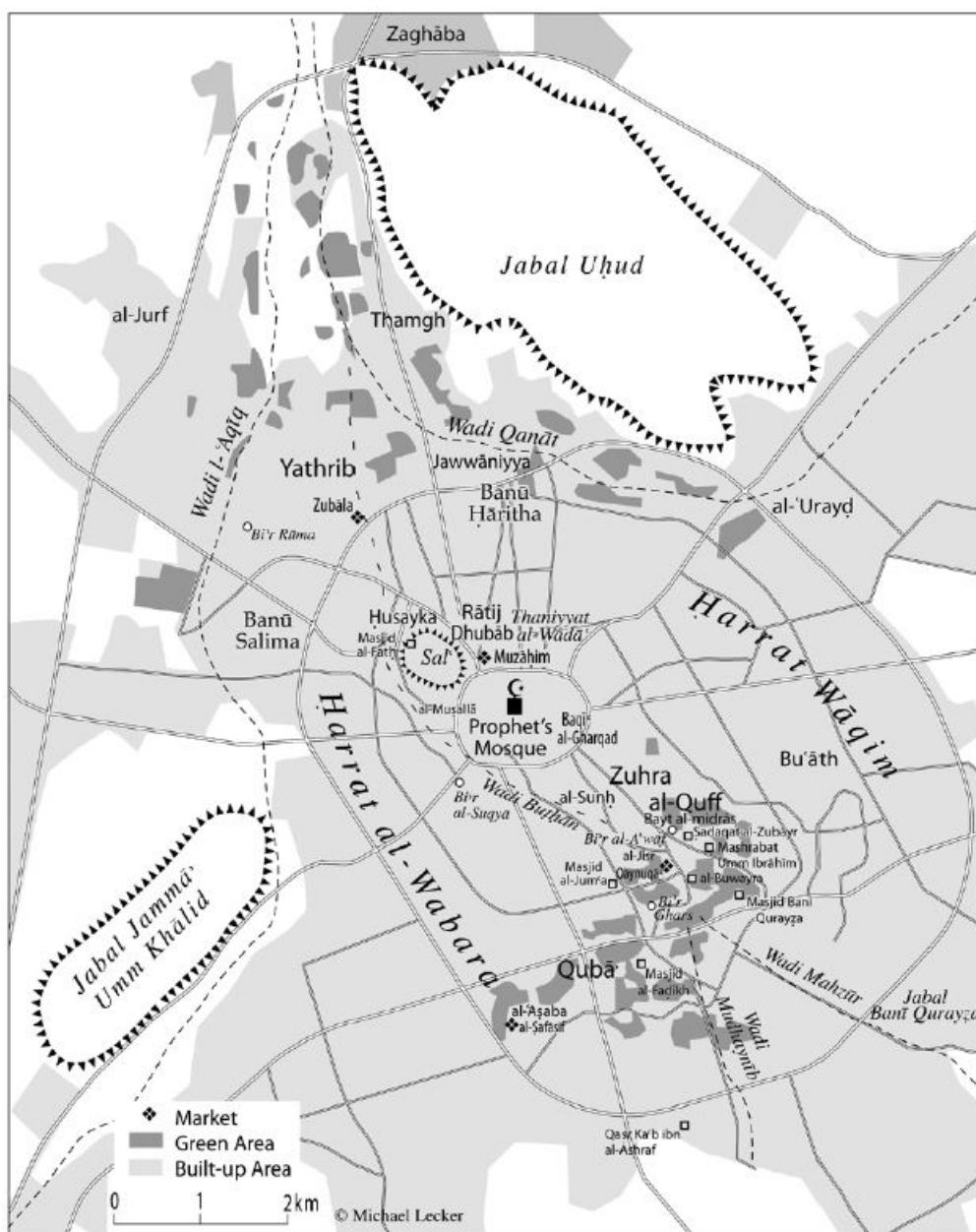
شماره ۱۷: اسماعیلی، نقشه جغرافیای طبیعی مدینه (۲۰۱۰)

شماره ۱۸: اسماعیلی، نقشه جغرافیای انسانی یثرب مدینه در آستانه ظهور اسلام (۲۰۱۰)

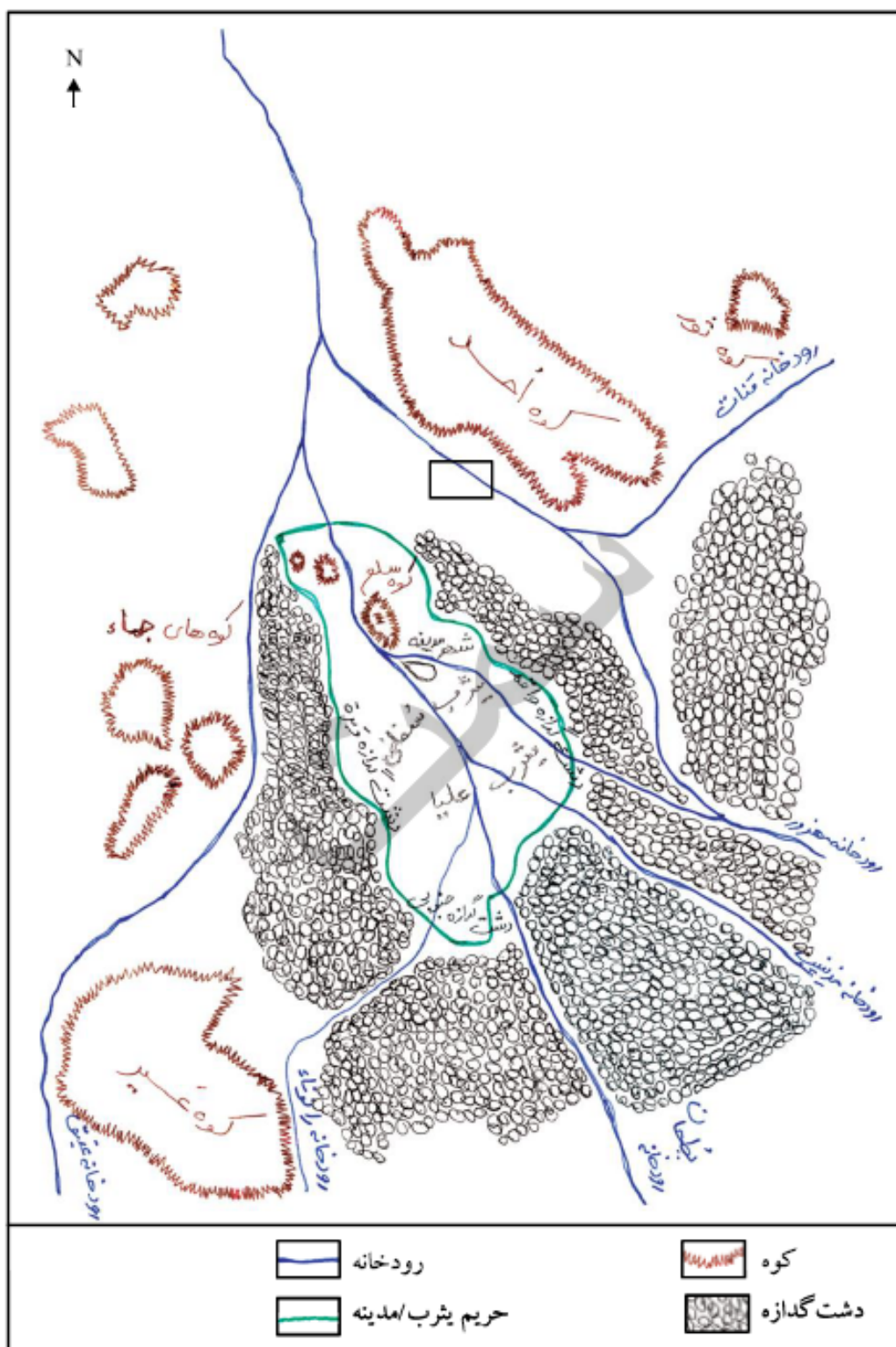

شماره ۱۹: اسماعیلی، نقشه یثرب علیا و یثرب سفلی در دوره پیامبر (۲۰۱۰)

THE MARKETS OF MEDINA (YATHRIB) ON THE EVE OF ISLAM

شماره ۲۰: نقشه مایکل لکر (حدود ۲۰۱۱)

شماره ۲۱: اسماعیلی، نقشه چند لایه‌ای مدینه در دوره پیامبر (۲۰۲۱)